

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Gdańsk, dnia 13 listopada 2025 r.

Poz. 3926

UCHWAŁA NR XVI/117/2025 RADY GMINY STARA KISZEWA

z dnia 29 października 2025 r.

w sprawie: przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Stara Kiszewa na lata 2024–2027.

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt 9 i art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz.U. z 2025 r. poz. 1153 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3, 4 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.) po uzyskaniu pozytywnej opinii Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków RD.5120.14.2024.SS z dnia 1 sierpnia 2025 r.

Rada Gminy Stara Kiszewa uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Program Opieki nad Zabytkami Gminy Stara Kiszewa na lata 2024-2027” stanowiący załącznik nr 1 do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Stara Kiszewa.

§ 3. Uchwała podlega publikacji w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego i wchodzi w życie po upływie 14 dni od ogłoszenia.

Przewodniczący Rady Gminy

Karol Wołoszyk

Załącznik Nr 1
do Uchwały Nr XVI/117/2025
Rady Gminy Stara Kiszewa
z dnia 29 października 2025 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY STARA KISZEWA na lata 2024-2027

opracowała:
Iwona Gołaszewska

Stara Kiszewa, czerwiec 2024 r.

Spis treści

1. Wstęp	3
2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	4
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków	4
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	4
3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego	8
3.4. Inne uregulowania prawne	8
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	10
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	10
4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju	10
4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju	11
4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury	12
4.1.4. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami	12
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	12
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego	12
4.2.4. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego	14
4.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego	15
4.2.6. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Kościerskiego Obszaru Funkcjonalnego na lata 2010-2025	17
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	18
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy	18
5.1.1. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Stara Kiszewa	18
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy	19
5.2.1. Zarys historii gminy	19
5.2.2. Krajobraz kulturowy	20
5.2.3. Zabytki nieruchome	22
5.2.4. Zabytki ruchome	41
5.2.5. Zabytki archeologiczne	41
5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	42
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne	42
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	44
5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków	44
5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków	44
5.3.3. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków	44

5.3.4. Ochrona konserwatorska w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego	45
5.3.5. Inne prawne formy ochrony	47
5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków	47
5.4.1. Obiekty nieruchome	48
5.4.2. Stanowiska archeologiczne	55
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy	57
5.5.1. Zabytki archeologiczne	57
5.5.2. Obiekty nieruchome	57
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.	62
7. Założenia programowe	62
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	64
8.1. Instrumenty prawne	64
8.2. Instrumenty koordynacji	64
8.3. Instrumenty finansowe	64
8.4. Instrumenty społeczne	64
8.5. Instrumenty kontrolne	65
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	65
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami	65
10.1. Publiczne źródła finansowania	65
10.2. Środki pomocowe	67
11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków	68

1. Wstęp

Gmina Stara Kiszewa położona jest w południowej części województwa pomorskiego, w powiecie kościerskim. Graniczy z gminami powiatu kościerskiego: Kościerzyna, Liniewo, i Karsin oraz powiatu starogardzkiego: Skarszewy, Zblewo, Kaliska oraz z gminą Czersk z powiatu chojnickiego. Obejmuje powierzchnię 213,1 m², mieszka tu 6716 mieszkańców¹ w 20 sołectwach, z których największe to Stara Kiszewa, Stare Polaszki, Chwarzenko, Góra. W ujęciu geograficznym gmina leży w pasie Pojezierza Pomorskiego, północna część gminy należy do Pojezierza Starogardzkiego, a część południowa do Borów Tucholskich, rozdziela je dolina rzeki Wierzycy². Północna część gminy to strefa pięciu połączonych kanałami jezior polaszkowych. Obszar gminy ma charakter typowo wiejski, użytkowany rolniczo (47 %) i w znacznej części zalesiony (42 %), stosunkowo duży procent powierzchni gminy zajmują wody (8 %).

Niewielkie fragmenty zachodniej części gminy włączone zostały w granice Wdzydzkiego Parku Krajobrazowego, południowa część gminy leży w granicach Obszaru Chronionego Krajobrazu Borów Tucholskich. Tereny północne należą do Polaszковского Obszaru Chronionego Krajobrazu, natomiast dolina Wierzycy i przyległe jeziora do Obszaru Chronionego Krajobrazu Doliny Wierzycy.

W ujęciu kulturowym gmina Stara Kiszewa leży na obszarze, który łączy dwie odrębne pod względem etnicznym kultury: kaszubską i kociewską. Kultury te w sposób harmonijny współuczestniczyły w historii, przenikały się i czerpały wzajemnie ze swoich korzeni, aby zbudować współczesną rzeczywistość. O bogactwie tych kultur świadczy zachowane do dziś dziedzictwo materialne: zespół zamkowy w Zamku Kiszewskim, osiemnastowieczne kościoły w Starych i Nowych Polaszkach, zespoły dworsko-parkowe czy budownictwo mieszkalne i towarzyszące mu budynki gospodarcze czy inwentarskie.

Niepokojącym zjawiskiem jest powolne zanikanie zespołów dworsko-parkowych w gminie Stara Kiszewa. z krajobrazu zginął niemal całkowicie zespół dworsko-parkowy w Dolnych Malikach, po którym zachował się park podlegający nieustannemu przeobrażeniu ze względu na brak bieżącej pielęgnacji. Z zespołu dworsko-parkowego w Chwarzenku zachował się park w szczątkowej formie. W Czernikach z pałacu pozostały tylko ruiny, zaś w Bożympolu Szlacheckim zachował się dwór, ale w złym stanie. Po zespole dworsko-parkowym w Strudze pozostał tylko jeden budynek gospodarczy.

Bardzo cennymi, a nie wykorzystanym w promocji gminy, zabytkami techniki są zespoły stacji kolejowych w Bąku i Olpuchu-Wdzydze.

Najbardziej zdegradowane jest niematerialne dziedzictwo kulturowe; brak jest wśród mieszkańców poczucia tożsamości kulturowej z Kociewiem, natomiast coraz większy wpływ w gminie ma kultura kaszubska, co nie jest zjawiskiem negatywnym, ponieważ przenikanie się kultur trwa na tym terenie od wieków, jednak utrata jednego z elementów kulturowych byłaby nieodwracalną stratą. Należy położyć duży nacisk na przywracanie kulturze niematerialnej współobecności w życiu codziennym mieszkańców.

Aby zachować to bogate dziedzictwo kulturowe opracowano Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Stara Kiszewa na lata 2024-2027, który jest podstawowym dokumentem służącym inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

Głównym jego celem tego opracowania jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego położonego na obszarze gminy, w szczególności w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Realizacja tego celu będzie się odbywała poprzez wskazane w dokumencie kierunki działań w ramach zdefiniowanych priorytetów.

Ważnym czynnikiem promocji Gminy jest włączenie się do regionalnych lub międzynarodowych szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych oraz samochodowych). Dla realizacji tych działań niezbędna jest współpraca z gminami sąsiednimi. Do istniejących szlaków turystycznych włączyć można nie tylko zabytki architektury, ale posiadające własne formy terenowe – wczesnośredniowieczne grodziska oraz cmentarzyska, przy których można stworzyć ścieżki edukacyjne. Szlaki te można poszerzać o nowe obiekty i tym samym je uatrakcyjnić, a gminie stworzyć większe możliwości promocji. Ogromną szansą dla Gminy Stara Kiszewa jest utworzone Centrum Informacji Turystycznej w Wilczych Błotach w ramach tzw. Bramy Kaszubskiego

¹ stan na 2017 rok wg badań GUS;

² J. Kondracki, Geografia fizyczna Polski, Warszawa 1965;

Pierścienia – inicjatywa ta pozwala na wymianę informacji nie tylko o Gminie Stara Kiszewa, ale o niemal całych Kaszubach.

Niniejszy program opracowano na podstawie dokumentu pt. „Gminny programu opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny” opracowany przez zespół w składzie: mgr inż. arch. Tomasz Błyskosz, mgr Anna Fortuna-Marek, mgr Elżbieta Jagielska, mgr Iwona Liżewska, mgr Bogna Oszczanowska, mgr inż. arch. Jolanta Welc-Jędrzejewska.

Program opracowany został na cztery lata i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym wójt sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi radzie gminy. Prowadzony w trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów. Ilekroć w tekście jest mowa o Programie Opieki, oznacza to Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Stara Kiszewa na lata 2024-2027.

2. Podstawa prawna opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami³.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Stara Kiszewa na lata 2024-2027 ma na celu:

1. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
2. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
3. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
4. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
5. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
6. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polski z dnia 2 kwietnia 1997 r.⁴ w myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa z o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 3 definiuje następujące pojęcia:

1. zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
2. zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości;
3. zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych;

³ t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 840 ze zm.;

⁴ t.j. Dz.U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483 ze zm.;

4. zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
5. instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami - instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
6. prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
7. prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
8. roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
9. badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
10. badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
11. badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
12. historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
13. historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
14. krajobraz kulturowy - postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka;
15. otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Ochrona zabytków zgodnie z art. 4 ww. ustawy polega na podejmowaniu przez administrację publiczną działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 6 ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1. zabytki nieruchome, do których zaliczają się krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
2. zabytki ruchome: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje, numizmaty, militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i order, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne;

3. zabytki archeologiczne: pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Zgodne z art. 7 ww. ustawy formami ochrony zabytków są:

1. wpis do rejestru zabytków;
2. wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
3. uznanie za pomnik historii;
4. utworzenie parku kulturowego;
5. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na podstawie art. 16 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Na terenie parku kulturowego (art. 17) lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

1. prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
2. zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
3. umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego;
4. składowania lub magazynowania odpadów.

Zgodnie z art. 18 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy określaniu ustaleń strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, planów ogólnych gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów odbudowy albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Określając ustalenia strategii, analiz, planów i studiów, o których mowa powyżej w szczególności:

1. uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
2. określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu
3. ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Artykuł 19 ww. ustawy mówi, że określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:

1. objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7 wraz z ich otoczeniem;
2. ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

1. zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
2. innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

Natomiast w uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

1. ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
2. ochronę zabytków nieruchomych innych niż wymienione wyżej, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
3. wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w dokumentach strategicznych i planistycznych.

W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu – o czym mówi art. 20 ww. ustawy.

Zgodnie z art. 21 ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Zgodnie z art. 22 Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1. zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2. inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
3. inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych.

Ewidencje zabytków wymienione powyżej mogą zawierać dane osobowe obejmujące:

1. imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub użytkownika zabytku;
2. imię, nazwisko i podpis autora karty ewidencyjnej lub adresowej lub imię i nazwisko osoby, która wypełniła kartę ewidencyjną;
3. imię i nazwisko lub nazwę wykonawcy prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub badań archeologicznych przy zabytku.

Art. 89 określa organy ochrony zabytków:

1. minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
2. wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Na podstawie art. 96 ust. 2 wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom, powiatom, związkom gmin, związkom powiatów, związkom powiatowo-gminnym albo związkom metropolitalnym, położonym na terenie województwa.

3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ust. 1 w art. 87 nakłada na gminy obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Program opieki, zgodnie z ust. 3 ww. artykułu, przyjmuje rada gminy po uzyskaniu opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym (art. 87 ust. 4). Z realizacji programu wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany (art. 87 ust. 5).

Zgodnie z art. 81 wyżej cytowanej ustawy organ stanowiący gminy może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Ponadto zadania gminy z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są w ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym⁵. W art. 7 ust. 1 pkt 9 wskazano, że: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: (...) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”.

Zgodnie z zapisami w art. 3 ust. 1. ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁶ do zadań własnych gminy należy również kształtowanie i prowadzenie polityki przestrzennej. Realizacja tego zadania następuje poprzez sporządzanie planu ogólnego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego gminy. W myśl tej ustawy, w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym gminy uwzględnia się, zgodnie z zapisem art. 1 ust. 2, m.in.:

- wymagania ładu przestrzennego, w tym urbanistyki i architektury;
- walory architektoniczne i krajobrazowe;
- wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

Zgodnie z art. 13a ust. 1 ww. ustawy w planie ogólnym gminy uwzględnia się m.in.:

- 1) politykę przestrzenną gminy określoną w strategii rozwoju gminy lub strategii rozwoju ponadlokalnego;
- 2) ustalenia planu zagospodarowania przestrzennego województwa;
- 3) znajdujące się na obszarze gminy zabytki objęte formami ochrony, o których mowa w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, lub ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków oraz dobra kultury współczesnej.

Natomiast w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, zgodnie z art. 15 ust. 2 ww. ustawy, obowiązkowo określa się m.in.: zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego; zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu; zasady kształtowania krajobrazu; zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej.

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, tj.:

- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane⁷,
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska⁸,
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁹,
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej¹⁰,
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie¹¹,
- ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych¹²,

⁵ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 609 ze zm.;

⁶ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 977 ze zm.;

⁷ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 725;

⁸ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 54;

⁹ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1336 ze zm.;

¹⁰ t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 87;

¹¹ t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 571;

- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹³,
- ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych¹⁴,
- ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach¹⁵,
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach¹⁶,
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach¹⁷,
- ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁸,
- rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych¹⁹,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków²⁰,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków²¹,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem²².

W dniu 8 lutego 2011 r. Rzeczpospolita Polska przyjęła Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 17 października 2003 r.²³, przez co zobowiązała się do stosowania zawartych w niej wytycznych.

Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Każde z Państw sygnatariuszy jest zobowiązane do podjęcia niezbędnych środków w celu zapewnienia ochrony niematerialnego dziedzictwa, do określenia i zdefiniowania różnych elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego znajdującego się na jego terytorium.

Kierunki ochrony:

- prowadzenie rejestru niematerialnego dziedzictwa,
- prowadzenie ogólnej polityki zmierzającej do wyznaczenia niematerialnemu dziedzictwu kulturowemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym i włączania jego ochrony do programów planowania ogólnego,

¹²t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 576;

¹³t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 344 ze zm.;

¹⁴t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 82;

¹⁵t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 530;

¹⁶t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 385;

¹⁷t.j. Dz. U. z 2022 r. poz. 2393;

¹⁸t.j. Dz. U. z 2020 r. poz. 164 ze zm.;

¹⁹Dz. U. z 2004 r., Nr 212 poz. 2153;

²⁰t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 81;

²¹t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 2425;

²²t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 56;

²³Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. z 2011 r. Nr 172, poz. 1018);

- ustanowienie jednego lub kilku organów odpowiedzialnych za ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- rozwijanie studiów naukowych technicznych i artystycznych, jak również metodologii badań, w celu skutecznej ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- stworzenie odpowiednich środków prawnych, technicznych, administracyjnych i finansowych mających na celu: wspieranie tworzenia lub rozwoju ośrodków szkolenia w zakresie zarządzania zasobami niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz przekazywanie tego dziedzictwa poprzez fora i przestrzenie przeznaczone do jego odtwarzania lub wyrażania; umożliwianie dostępu do niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przy jednoczesnym przestrzeganiu zwyczajów rządzących dostępem do niektórych jego elementów; powoływanie instytucji dokumentujących niematerialne dziedzictwo kulturowe i umożliwiających dostęp do tego dziedzictwa,
- zapewnienie, aby niematerialne dziedzictwo kulturowe było uznawane, szanowane i promowane w społeczeństwie, w szczególności poprzez: programy mające na celu edukację, podnoszenie świadomości i upowszechnianie informacji, skierowane do ogółu społeczeństwa, w szczególności do młodzieży; konkretne programy edukacyjne i szkoleniowe dla zainteresowanych wspólnot oraz grup; działania mające na celu rozwijanie potencjału w dziedzinie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w szczególności w zakresie zarządzania i badań naukowych oraz nieformalne środki przekazywania wiedzy,
- informowanie opinii publicznej o istniejących zagrożeniach dla takiego dziedzictwa oraz działaniach podejmowanych w ramach niniejszej Konwencji,
- promowanie działań edukacyjnych w celu ochrony obszarów naturalnych oraz miejsc pamięci, których istnienie jest konieczne dla wyrażania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1 Strategia Rozwoju Kraju

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 [KSRR 2030] przyjęta została uchwałą Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 roku²⁴.

KSRR 2030 to podstawowy dokument strategiczny polityki regionalnej państwa w perspektywie do 2030 roku. Politykę regionalną należy tu rozumieć jako skoordynowane działania wszystkich podmiotów (w tym rządu, samorządów terytorialnych wszystkich szczebli i partnerów społeczno-gospodarczych) na rzecz rozwoju poszczególnych województw (w dokumencie określanych jako regiony)²⁵. KSRR 2030 identyfikuje cele polityki regionalnej i działania, jakie dla ich osiągnięcia powinien podjąć rząd, samorząd terytorialny oraz pozostałe podmioty uczestniczące w realizacji tej polityki w kontekście przemian demograficznych, globalizacji oraz nowej perspektywy finansowej UE. Najważniejszym kierunkiem zmian w polityce regionalnej, w stosunku do wcześniejszych dokumentów tego typu, jest przyjęcie za *Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)* [SOR]²⁶, której postanowienia rozwija KSRR - aktywniejszej niż do tej pory roli państwa i instytucji publicznych w kształtowaniu procesów rozwoju społeczno-gospodarczego i terytorialnego, nadając im jednocześnie zadania związane z inicjowaniem zarządzaniem procesami rozwojowymi oraz wspomaganie działalności sektora prywatnego²⁷.

KSRR 2030 zakłada bardziej precyzyjne dobieranie działań ukierunkowanych terytorialnie - w regionach, które nie mogą w pełni rozwinąć swojego potencjału rozwojowego lub utraciły funkcje społeczno-gospodarcze. Kieruje do nich wsparcie, które wymaga kompleksowych i dopasowanych do lokalnego charakteru działań. Identyfikacja cech poszczególnych obszarów kraju doprowadziła autorów dokumentu do konkluzji, iż „polityka regionalna od 2010 r. zgodnie z modelem polaryzacyjno-dyfuzyjnym, skupiała działania rozwojowe przede wszystkim na największych aglomeracjach i zakładała, że impulsy rozwojowe będą przenikały z dużych ośrodków wojewódzkich na słabiej rozwinięte obszary otaczające. Jednak zasięg oddziaływania impulsów

²⁴ Uchwała nr 102 Rady Ministrów z dnia 17 września 2019 r. w sprawie przyjęcia "Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2030" (M. P. z 2019 r. poz. 1060);

²⁵ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KRRS 2030), s. 4;

²⁶ Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) przyjęta została przez Radę Ministrów uchwałą z dnia 14 lutego 2017 r. (M.P. z 2017, poz. 260);

²⁷ (KRRS 2030), s. 38

rozwojowych płynących z obszarów wysokorozwiniętych (w szczególności z ośrodków wojewódzkich) na otoczenie (ośrodki niższego rzędu) był niewystarczający, co przyczyniło się do pogłębienia zróżnicowań między- i wewnątrzregionalnych²⁸. W związku z tak postawioną diagnozą, wsparcie ukierunkowane ma zostać „na obszary zmagające się z trudnościami adaptacyjnymi i restrukturyzacyjnymi, zarówno na poziomie regionalnym (wschodnia Polska, Śląsk), jak i ponadlokalnym (obszary zagrożone trwałą marginalizacją, miasta średnie tracące funkcje społeczno-gospodarcze z otaczającymi obszarami wiejskimi)”²⁹.

Celem głównym KSRR jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski przy jednoczesnym osiąganiu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym.

Cel główny polityki regionalnej do roku 2030 realizowany będzie w oparciu o uzupełniające się trzy cele szczegółowe: 1) Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym, 2) Wzmacnianie regionalnych przewag konkurencyjnych, 3) Podniesienie jakości zarządzania i wdrażania polityk ukierunkowanych terytorialnie.

W ramach pierwszego celu szczegółowego wyznaczono m.in. działanie 1.5.3. *Infrastruktura społeczna*, w którym postawiono na „stworzenie optymalnych warunków dla prowadzenia działalności kulturalnej, poprzez modernizację i rozbudowę infrastruktury instytucji kultury, a także innych podmiotów działających w tym obszarze - działanie to będzie spójne z działaniami ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego na rzecz wsparcia sieci muzeów realizowanymi w ramach projektu strategicznego SOR *Dziedzictwo buduje wspólnotę*”³⁰.

W ramach drugiego celu szczegółowego wyznaczono działanie 2.1.3. *Zwiększanie zasobów rynku pracy i rozwój kapitału społecznego*, w którym postawiono na „pełniejsze wykorzystanie zasobów kultury i dziedzictwa narodowego” poprzez wspomaganie lokalnych inicjatyw i form twórczego uczestnictwa w przedsięwzięciach kulturalnych, wspieranie organizacji czasu wolnego, imprez kulturalnych i turystyki kulturowej, współpracę z organizacjami pozarządowymi. działania te mają się przyczynić do „podniesienia jakości życia, poczucia zakorzenienia i tożsamości kulturowej oraz przełożyć się na wzrost atrakcyjności turystycznej i rozwój gospodarczy”³¹. W tym zakresie wspierane będą m.in. takie działania jak „promocja i kultywowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego na obszarach wiejskich oraz zwiększanie dostępu mieszkańców tych obszarów do dóbr i usług kultury, rozwijanie przemysłu kreatywnego oraz zwiększanie wykorzystania technik teleinformatycznych w dostępie do dóbr kultury”³².

Jak zauważają autorzy dokumentu „w ramach KSRR wspierany będzie rozwój wszystkich miast tj.: największych aglomeracji, średnich oraz małych miast powiązanych funkcjonalnie z obszarami wiejskimi bez względu na ich wielkość, położenie czy pełnione funkcje społeczne, gospodarcze i administracyjne. Działania podejmowane dla realizacji celów polityki regionalnej w zakresie miast znajdują się w ramach wszystkich trzech celów strategii, w tym przede wszystkim w ramach celu 2, który odnosi się do rozwoju konkurencyjności. Z uwagi na to, że miasta różnią się wielkością, położeniem i pełnionymi funkcjami, działania kierowane do nich w ramach KSRR będą miały zróżnicowany charakter”³³.

4.1.2. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju

„Koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030” (KPZK) przyjęła Rada Ministrów w dniu 13 grudnia 2011 r.³⁴ Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw³⁵ uchyliła ten strategiczny dla gospodarki przestrzennej Polski dokument.

²⁸ *Ibidem*, s. 38;

²⁹ *Ibidem*, s. 39;

³⁰ *Ibidem*, s. 61;

³¹ *Ibidem*, s. 67;

³² *Ibidem*, s. 68;

³³ *Ibidem*, s. 88;

³⁴ Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. (M. P. z 2012 r. poz. 252);

³⁵ art. 33 ust. 1 ustawy z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1378 ze zm.);

W chwili obecnej brak jest dokumentu określającego organizację przestrzenną państwa, trwają prace nad stworzeniem Koncepcji Rozwoju Kraju 2050³⁶.

4.1.3. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury opracowana została w 2004 roku, a następnie zaktualizowana w 2005 roku o działania do 2020 roku³⁷. Obecnie brak jest dokumentu obejmującego kolejne lata.

4.1.4. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 przyjęty został przez Radę Ministrów 8 grudnia 2023 r.³⁸ Program jest finansowany ze środków budżetu państwa. Łączna kwota środków na realizację Programu w całym okresie jego realizacji wynosi 55 796 050 zł. Program realizuje jako podmiot wiodący: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Program realizują ponadto Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, oraz inne podmioty – w zależności od potrzeb.

Najważniejszymi celami programu są:

1. Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:
 - model i system wartościowania zabytków;
 - plany zarządzania dla pomników historii;
 - wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
 - system bezpieczeństwa zabytków;
 - projektowanie konserwatorskie.
2. Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:
 - cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
 - opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.
3. Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:
 - wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
 - digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
 - rozwój portalu zabytek.pl.
4. Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:
 - włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
 - kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
 - wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.
5. Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:
 - wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
 - warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
 - wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
 - inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 12.04.2021 r. (uchwała nr 376/XXXI/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 12 kwietnia 2021 roku)³⁹.

W rozdziale I. Wyzwania globalne oraz wnioski z analizy sytuacji społeczno-gospodarczej województwa pomorskiego zauważono, że „region charakteryzuje się dużą różnorodnością kulturową, bogatym dziedzictwem

³⁶ <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony/czym-jest-koncepcja-rozwoju-kraju-2050> [strona Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej, dostęp: 29.06.2024 r.];

³⁷ Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Warszawa 2005, <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf> [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, dostęp: 29.06.2024 r.];

³⁸ Uchwała nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. w sprawie "Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026" (M.P. z 2023 r., poz. 1470);

³⁹ Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2030, Pomorskie 2030, <https://bip.pomorskie.eu/a,65261,w-sprawie-przyjecia-strategii-rozwoju-wojewodztwa-pomorskiego-2030.html> [strona BIP Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, dostęp: 29.06.2024 r.];

materialnym i niematerialnym oraz tradycjami morskimi. Znaczny potencjał tkwi przede wszystkim w obiektach dziedzictwa kulturowego. Działania na różnych szczeblach administracji, w ramach ochrony zabytków i opieki nad zabytkami dotyczą przede wszystkim zahamowania procesów ich degradacji i poprawy stanu funkcjonowania, przy czym skala działań, w stosunku do potrzeb, jest niewystarczająca. Nie udaje się w pełni wykorzystać charakterystycznych dla regionu wyróżników, takich jak potencjał ideowy dziedzictwa Solidarności, obecność mniejszości narodowych, religijnych oraz grup etnicznych, stanowiących mozaikę Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu. Wiele podmiotów i instytucji podejmuje działania na rzecz integracji mieszkańców, jednak działania te nie mają charakteru spójnego i regularnego. Do barier można zaliczyć brak systemowej współpracy podmiotów działających w obszarze kultury, w tym NGO, podmiotów oświatowych oraz JST, a także niewystarczającą promocję proponowanej oferty (...). Region charakteryzuje duży potencjał rozwoju turystyki i usług czasu wolnego wynikający ze zróżnicowanego dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, co podnosi jego atrakcyjność. Nadmorskie położenie, różnorodność krajobrazowa, wyjątkowa historia Pomorza oraz specyficzne i unikatowe zasoby dziedzictwa kulturowego to kluczowe czynniki stawiające Pomorskie w czołówce najbardziej popularnych destynacji turystycznych w Polsce”.

Za mocne strony województwa pomorskiego uznano m.in. różnorodność kulturową i etniczną, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie.

W rozdziale III. Strategiczne wyzwania rozwojowe sformułowano wyzwania, które determinują zarówno wybór celów, jak i mechanizmy realizacji Strategii, m.in. „4. Kapitał społeczny i kultura zaufania. Rozwój aktywnej, otwartej, wrażliwej, świadomej i silnej wspólnoty, dla której wartość stanowi różnorodność kulturowa, bogate dziedzictwo oraz tradycje morskie i solidarnościowe w regionie, a także wzrost kompetencji mieszkańców warunkujących zdolność do funkcjonowania i samoorganizacji w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości z uwzględnieniem społecznej roli kultury”.

W rozdziale IV. poświęconym wizji województwa pomorskiego w roku 2030 określono, że w 2030 r. województwo pomorskie będzie regionem „rozwijającym się w sposób trwały – bazujący na wyróżnikach Pomorza: aktywności i potencjale wykształcenia mieszkank i mieszkańców, wysokim poziomie kapitału ludzkiego i społecznego, bogatym dziedzictwie wielokulturowym, morskim i wolnościowym, unikatowych walorach środowiskowych i krajobrazowych, zrównoważonej mobilności, a także branżach kluczowych dla gospodarki i inteligentnych specjalizacji”.

W Celu strategicznym 2. Otwarta Wspólnota Regionalna podkreślono, że „niezbędnym czynnikiem budowania wspólnoty będzie także wykorzystanie dziedzictwa (ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa kulturowego – materialnego i niematerialnego) i tradycji Pomorza, a także działania rozwijające świadomość mieszkańców w kluczowych dla regionu obszarach, takich jak aktywność obywatelska, udział w kulturze, ochrona środowiska i klimatu, promocja zdrowego trybu życia, racjonalne zachowania komunikacyjne, cyfryzacja czy przedsiębiorczość”.

W ramach drugiego celu strategicznego wyróżniono cel operacyjny 2.3. Kapitał Społeczny, który mówi, że „wyróżnikiem województwa pomorskiego jest bogactwo różnorodności, przede wszystkim w wymiarze kulturowym, etnicznym, historycznym i społecznym. Bazą do budowania kapitału społecznego powinna być zatem otwartość, wynikająca w szczególności z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu oraz tradycji kresowych, morskich, historycznych i solidarnościowych. Swoistą marką Pomorza jest także zakorzenienie w regionalnej społeczności postaw wolnościowych, samorządowych, oddolnych i obywatelskich. Atutem regionu są również: potencjał doświadczenia i wiedzy seniorów oraz aktywność i wykształcenie mieszkank i mieszkańców(...). Kluczowym elementem procesu wzmacniania kapitału społecznego regionu jest jego potencjał kulturowy, budujący poczucie lokalnej, regionalnej, narodowej i europejskiej tożsamości. Widoczne są jednakże deficyty w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego. W przypadku dziedzictwa materialnego, wciąż niewystarczająca jest liczba inwestorów zainteresowanych wykorzystywaniem i utrzymywaniem obiektów zabytkowych, co skutkuje ich degradacją. Zagrożeniem dla stanu zabytków jest również brak ich użytkowania, jedną z możliwości ich zachowania jest adaptacja do nowych funkcji. W zakresie dziedzictwa niematerialnego, widoczny jest jego ogromny potencjał służący budowie kapitału społecznego Pomorza, natomiast mankamentem jest jego relatywnie niska rozpoznawalność. Istotna będzie, zatem realizacja przedsięwzięć służących zachowaniu dziedzictwa materialnego i niematerialnego regionu jako nośnika wartości historycznych, artystycznych, społecznych, edukacyjnych czy też ekonomicznych.

W działaniach tych kluczowa będzie rola JST, organizacji pozarządowych, a także podmiotów prywatnych(...). Dla efektywnego rozwoju kapitału społecznego Pomorza niezbędna jest przyjazna, otwarta i dostępna przestrzeń publiczna. Pomimo wielu inicjatyw w tym zakresie, zarówno w miastach, jak i na terenach wiejskich, widoczna jest ograniczona dostępność przestrzeni publicznych dobrej jakości. Wiąże się to z wieloletnimi zaniedbaniami w tym zakresie oraz kształtowaniem przestrzeni często w sposób fragmentaryczny i nieskoordynowany, a także abstrahujący od kontekstu historycznego, urbanistycznego i potrzeb środowiskowych. Ważne jest także ściśle powiązanie działań w przestrzeni publicznej z inicjatywami mającymi na celu włączanie mieszkańców w procesy zachodzące w ich najbliższym otoczeniu, przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, integrację społeczną i zawodową, wzrost dostępności do usług społecznych oraz rozwój przedsiębiorczości. Kluczowa jest, zatem realizacja przedsięwzięć wpływających na rozwój integrujących przestrzeni publicznych, a także kontynuowanie działań służących wdrażaniu kompleksowych programów rewitalizacji dla miejskich obszarów zdegradowanych. Konieczna jest również kontynuacja i wzmocnienie działań związanych z prowadzeniem tzw. „dialogu terytorialnego” z jst na etapie sporządzania projektu studium w kontekście kształtowania i prowadzenia racjonalnej polityki przestrzennej, w tym jej zgodności z polityką przestrzenną województwa zapisaną w rekomendacjach, wytycznych i ustaleniach PZPWP2030. Niezbędna w tym zakresie jest ścisła współpraca JST, organizacji pozarządowych, spółdzielni mieszkaniowych, przedsiębiorców i mieszkańców.”

W związku z powyższym sformułowano następujące ukierunkowania tematyczne:

- Podnoszenie wiedzy i świadomości wszystkich mieszkańców w obszarach kluczowych dla regionu, w szczególności: aktywności obywatelskiej i równego traktowania, kultury i tożsamości regionalnej, środowiska i klimatu, zdrowego trybu życia, racjonalnych zachowań komunikacyjnych, cyfryzacji oraz przedsiębiorczości.
- Zachowanie i upowszechnienie dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego.
- Podnoszenie kompetencji kadr kultury i turystyki (w obszarze krajoznawstwa), głównie na poziomie lokalnym.
- Rozwój infrastruktury (instytucji) kultury, e-kultury oraz oferty uwzględniającej zagadnienia różnorodności kulturowej i dialogu obywatelskiego.
- Realizacja kompleksowych przedsięwzięć rewitalizacyjnych.
- Zagospodarowanie przestrzeni publicznych w sposób integrujący społeczności lokalne oraz podnoszenie świadomości w zakresie planowania przestrzennego i architektury.

4.2.4. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego 2030 przyjęty został uchwałą Nr 318/XXX/16 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 grudnia 2016 r., wszedł w życie z dniem 1.03.2017 r. (Dz. Urz. Woj. Pom. z 14.02.2017 r., poz. 603)⁴⁰.

Plan zagospodarowania jako dokument długookresowy służy do wyznaczenia kierunków polityki przestrzennej województwa, której celem jest osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, prowadzącego do spójnego i jednoczesnego tworzenia łańcuchów: społecznego, ekonomicznego, środowiskowego i przestrzennego.

W rozdziale Uwarunkowania – środowisko kulturowe i jego ochrona za charakterystyczne składniki dziedzictwa kulturowego województwa uznano dzieła architektury i budownictwa w tym⁴¹:

- zespoły zamkowe lub pozostałości po nich, np.: do największych należą zamki m.in. w Starej Kiszewie (*Zamku Kiszewskim*),
- szczególnie ważne dla architektury regionu neogotyckie kościoły m.in. w Starej Kiszewie,
- zasługująca na szczególną uwagę architektura z przełomu XIX i XX wieku, w tym obiekty użyteczności publicznej m.in.: budynki urzędowe, sieć szkół o charakterystycznej architekturze, dworce kolejowe i in.,
- typowa dla znacznej części obszarów kulturowych drewniana zabudowa wiejska.

⁴⁰ Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego: https://pbpr.pomorskie.pl/wp-content/uploads/MENU/Plan-zagospodarowania-przestrzennego/PZP-Wojewodztwa-Pomorskiego/PLan-2030/PZPWP_2030_-_30.12.2016.pdf [Strona Sejmiku Województwa Pomorskiego, dostęp: 29.06.2024 r.];

⁴¹ *Tamże*, s. 66-97;

Potrzeby i wyzwania jakie stawia ochrona oraz utrzymanie walorów środowiska kulturowego regionu wiążą się z koniecznością zapewnienia warunków dla trwałego zachowania, zagospodarowania i utrzymania zabytkowych krajobrazów kulturowych oraz zespołów zabytkowych poprzez m.in. przywracanie historycznych układów wiejskich, odnowę zabytkowych obiektów wraz z adaptowaniem do nowych funkcji, kompleksową odbudowę zdegradowanych zespołów zabytkowych w obszarach historycznych wsi, przeciwdziałanie dewastacji zabytków techniki, przemysłu, stanowisk archeologicznych, promowanie i oznaczenie w terenie historycznych miejsc pamięci, rozwój nowych form obszarowej ochrony krajobrazu kulturowego, w tym zwłaszcza systemu parków kulturowych, zabezpieczenie i prace konserwatorskie przy obiektach archeologicznych o własnej formie terenowej. Do istotnych zadań należy określenie kryteriów identyfikacji innych obiektów stanowiących dobra kultury współczesnej (pomników, miejsc pamięci, budynków, zespołów budynków, założeń urbanistycznych i krajobrazowych), będących uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, wyróżniających się wysoką wartością artystyczną, pełniącą istotną rolę dla budowania tożsamości regionu. Dostrzega się potrzebę stworzenia pomorskiej listy zabytków nieruchomych, które z uwagi na ponadregionalne znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego i świadomości społecznej mogą zostać uznane za pomniki historii lub parki kulturowe⁴².

Polityka przestrzenna województwa uwzględnia ochronę tożsamości historyczno-kulturowej oraz promocję zasobów kulturowych województwa, a w szczególności obiektów zabytkowych i założeń przestrzennych, rewaloryzację przestrzeni o bogatej tradycji historycznej oraz obiektów zabytkowych, rozwijanie i promowanie szlaków kulturowych w oparciu o zasoby kulturowe.

W ramach działań i przedsięwzięć polityki przestrzennej służących realizacji kierunku „Ochrona obszarów o charakterystycznym krajobrazie kulturowym lub znaczeniu historycznym” wyznaczono m.in. dla jednostek samorządu terytorialnego następujące zadania:

- kompleksowa odnowa i rewaloryzacja definiujących tożsamość regionu zdegradowanych obiektów i zespołów zabytkowych, historycznych układów ruralistycznych, zarówno wpisanych do rejestru zabytków, jak i uwzględnionych w ewidencji zabytków oraz pozostających poza nimi, z uwzględnieniem wymogów konserwatorskich oraz lokalnego charakteru zabudowy;
- zachowanie, odtwarzanie dawnych układów terenów zielonych: cmentarzy historycznych, alei, szpalerów, założeń parkowych,
- eliminowanie funkcji użytkowych obniżających wartości historyczne obiektów zabytkowych oraz obiektów kolidujących z walorami kulturowymi obszarów zabytkowych,
- realizacja obiektów o charakterze wystawienniczym, muzealnym, jak również skansenów służących zachowaniu, ochronie i promocji dziedzictwa kulturowego regionu,
- identyfikowanie dóbr kultury współczesnej w oparciu o: 1) kryteria obligatoryjne: a) obiekt niebędący zabytkiem, b) obiekt jest uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, c) obiekt posiada wysokie wartości artystyczne lub historyczne, d) obiekt powstał po 1945 r.; 2) kryteria dodatkowe: a) unikatowość – np. jedyny obiekt zachowany w formie pierwotnej, b) nowatorstwo – zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, technicznych, jak i materiałowych, c) symboliczność –symbol dla mieszkańców i przyjezdnych, d) uznanie – obiekt otrzymał nagrody, wyróżnienia, e) próba czasu - zachowanie walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji, będącej efektem technicznego zużycia lub zaniedbania zarządcy, lub też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych⁴³.

4.2.5. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2021-2024 przyjęty został uchwałą Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29.11.2021 roku⁴⁴.

Celem strategicznym Programu jest „Wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego, służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu”. Cel ten realizowany będzie w ramach dwóch priorytetów:

⁴² Tamże, s. 68;

⁴³ Tamże, s. 173-176;

⁴⁴ Uchwała Nr 455/XXXVIII/21 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 29 listopada 2021 roku w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami w województwie pomorskim na lata 2021-2024;

- Priorytet 1: Zachowanie dziedzictwa kulturowego regionu. Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) ochrona dziedzictwa kulturowego służąca budowaniu tożsamości regionalnej, b) opieka nad zabytkami;
- Priorytet 2: Upowszechnianie i popularyzacja dziedzictwa kulturowego regionu. Priorytet ten będzie realizowany poprzez następujące kierunki: a) edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym, b) wspieranie działań na rzecz zachowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- uwzględnianie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego zapewniających ochronę zabytków (w tym archeologicznych) oraz wartościowych elementów krajobrazu kulturowego, a także dobrą kontynuację krajobrazową struktur osadniczych, w tym zapobieganie niekorzystnym zjawiskom suburbanizacji;
- działania na rzecz ochrony wyróżniających się krajobrazowo obszarów z charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej zabytkami;
- działania wspierające konserwację, renowację i rewaloryzację: obiektów charakterystycznych dla regionu – m.in. elementów dziedzictwa rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej, obiektów sakralnych (kościół, kapliczki przydrożne, cmentarze itp.), zespołów dworsko-parkowych, a także parków, ogrodów i zieleni komponowanej;
- ochrona i konserwacja zabytków archeologicznych i ruchomych;
- działania na rzecz trwałego zachowania i użytkowania obiektów zabytkowych poprzez montaż urządzeń niezbędnych dla zapewnienia właściwych warunków przechowywania i ekspozycji zabytków ruchomych i muzealiów, a także montaż specjalistycznych instalacji zabezpieczających przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą;
- wspieranie działań na rzecz adaptacji obiektów zabytkowych do nowych funkcji (np. na cele kulturalne, edukacyjne, użyteczności publicznej);
- oznakowywanie obiektów zabytkowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel pierwszy podjęte zostaną następujące działania:

- działania służące poprawie stanu zachowania zabytków, w tym konserwacja, renowacja i rewaloryzacja;
- wykonywanie specjalistycznych opracowań badawczo-dokumentacyjnych zabytków oraz obszarów zabytkowych obejmujących: inwentaryzacje architektoniczno-konserwatorskie, ekspertyzy techniczne i konserwatorskie, badania konserwatorskie, architektoniczne i archeologiczne, programy prac konserwatorskich i restauratorskich;
- zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż specjalistycznych instalacji i zabezpieczeń);
- znakowanie i ewidencjonowanie zabytków.

W ramach pierwszego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- promocja zabytków, w szczególności obejmująca charakterystyczne zabytki regionu m.in.: dziedzictwa rzeczno, a także obiektów architektury drewnianej i szkieletowej;
- wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa pomorskiego – w szczególności takich jak: konferencje, warsztaty, konkursy, publikacje książkowe i foldery;
- popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowania obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo;
- współpraca z instytucjami kultury oraz jednostkami naukowymi w zakresie rozpoznania regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz wymiany informacji o jego zasobach;
- digitalizacja i udostępnianie zasobów o dziedzictwie kulturowym regionu;
- tworzenie i oznakowanie szlaków kulturowych.

W ramach drugiego kierunku obejmującego cel drugi podjęte zostaną następujące działania:

- wspieranie działań dążących do pełnego rozpoznania i identyfikacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego poprzez współpracę ze specjalistycznymi instytucjami i ekspertami;
- wspieranie przedsięwzięć dokumentacyjnych i wydawniczych zmierzających do popularyzacji przejawów niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- wspieranie inicjatyw zmierzających do aplikacji o wpis na krajową listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego;
- wspieranie lokalnych grup i organizacji w działaniach polegających na kultywowaniu tradycji i obyczajów, upamiętniających wydarzenia i postaci historią, tradycjami i rzemiosłem;
- wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o niematerialnym dziedzictwie kulturowym;
- wspieranie działań związanych z organizacją konferencji, wystaw, przedstawień i festiwali prezentujących przejawy niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu.

Źródłami finansowania powyższych działań będą środki jst, fundusze europejskie, dotacje MKiDN, PWKZ, środki prywatne.

4.2.6. Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Kościerskiego Obszaru Funkcjonalnego na lata 2010-2025

Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Ziemi Kościerskiej na lata 2010 – 2025 została opracowana w roku 2015 z udziałem gmin leżących na obszarze powiatu kościerskiego tj: Dziemiany, Karsin, Kościerzyna, Kościerzyna – miasto, Liniewo, Lipusz, Nowa Karczma, Stara Kiszewa.

Wizja Kościerskiego Obszaru Funkcjonalnego w roku 2025⁴⁵: Kościerski Obszar Funkcjonalny to miejsce intensywnego rozwoju społeczno-gospodarczego, które wyróżnia:

- Innowacyjna i zdywersyfikowana gospodarka, wykorzystująca lokalne zasoby i potencjały,
- Bogata oferta turystyczna, bazująca na unikalnych walorach przyrodniczo-krajobrazowych i dziedzictwie kulturowym,
- Rozwinięta infrastruktura techniczna i komunikacyjna oraz sprawny system transportu zbiorowego,
- Silna integracja społeczności lokalnej oraz przedsiębiorczy mieszkańcy, aktywnie uczestniczący w życiu społecznym,
- Czyste środowisko i racjonalne wykorzystanie energii ze źródeł odnawialnych,
- Atrakcyjna oferta spędzania czasu wolnego dla mieszkańców, a także szerokie możliwości rozwoju,
- Intensywna i efektywna współpraca pomiędzy partnerami Kościerskiego Obszaru Funkcjonalnego oraz aktywnie działające organizacje pozarządowe.

Misją samorządów tworzących Kościerski Obszar Funkcjonalny⁴⁶ jest podejmowanie wspólnych działań na rzecz dynamicznego rozwoju społeczno-gospodarczego przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju oraz wykorzystaniu lokalnych zasobów i potencjału, co bezpośrednio wpłynie na poprawę jakości życia mieszkańców gmin wchodzących w skład obszaru.

Osiągnięciu wizji obszaru funkcjonalnego będą służyły wyznaczone priorytety, cele strategiczne i cele operacyjne. Priorytet I: Konkurencyjna Gospodarka, Priorytet II: Dostępność Transportowa i Środowisko, Priorytet III: Kapitał Ludzki Oraz Zintegrowane i Aktywne Społeczeństwo⁴⁷.

Do wyżej wymienionych priorytetów przypisano cele strategiczne, czyli cel działań w danym priorytecie. Wyodrębniono także szereg celów operacyjnych, które wskazują kierunki postępowania na drodze osiągnięcia pożądanego rezultatu celów strategicznych. Następnie do każdego celu szczegółowego (operacyjnego) przypisano konkretne zadania o charakterze operacyjnym.

⁴⁵ Strategia Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Ziemi Kościerskiej na lata 2010 – 2025, s. 18;

⁴⁶ Tamże, s. 19;

⁴⁷ Tamże, s. 20;

W priorytecie i znalazły się działania mające na celu promocję turystyczną gmin z wykorzystaniem zasobów dziedzictwa kulturowego. Będzie to:

- Wzmacnianie potencjału turystycznego
- Spójna promocja turystyczna i gospodarcza
- Rewitalizacja przestrzenna i społeczna

Wzmocnienie potencjału turystycznego nastąpi poprzez: budowę i modernizację infrastruktury turystycznej, m.in. ścieżek rowerowych i pieszych, szlaków turystycznych, kąpielisk, przystani żeglarskich, pomostów, oznakowania; wsparcie działań Lokalnej Organizacji Turystycznej „Serce Kaszub”; poprawę stanu obiektów i obszarów zabytkowych znajdujących się na terenie Kościerskiego Obszaru Funkcjonalnego; wprowadzenie systemu ulg i zachęt dla przedsiębiorstw działających na rynku usług turystycznych; budowę i modernizację całorocznych obiektów noclegowych; współpracę pomiędzy podmiotami sektora publicznego, pozarządowego i prywatnego na rzecz identyfikacji i kreacji wspólnych produktów turystycznych; wspieranie rozwoju turystyki aktywnej i biznesowej; tworzenie ofert pakietowych wykorzystujących walory i atrakcje turystyczne obszaru; organizację imprez o potencjale turystycznym oraz zintegrowanie kalendarza imprez i wydarzeń; tworzenie nowych produktów turystycznych i kulturowych w oparciu o tradycje Ziemi Kościerskiej; wdrożenie Systemu Informatycznego Wsparcia Biznesu i Obsługi Turystycznej; podniesienie standardu i rozbudowa bazy sportowej.

Spójna promocja turystyczna i gospodarcza będzie polegać na opracowaniu i wdrożeniu spójnego systemu informacji i promocji turystycznej oraz gospodarczej; stworzeniu i prowadzeniu strony internetowej prezentującej ofertę turystyczną i gospodarczą Kościerskiego Obszaru Funkcjonalnego; wykorzystaniu serwisów społecznościowych w działaniach promocyjnych; opracowaniu i dystrybucji wspólnych materiałów promocyjnych; udziale w targach oraz wystawach przemysłowych i turystycznych; współpracy sektora publicznego, pozarządowego i prywatnego na rzecz wspólnej promocji turystycznej i gospodarczej; poprawie jakości przestrzeni publicznej, rewitalizacja i renowacja obszarów zdegradowanych i kryzysowych; opracowaniu systemu identyfikacji wizualnej.

Rewitalizacja przestrzenna i społeczna odbywać się będzie poprzez uatrakcyjnienie przestrzeni Powiatu poprzez działania związane z rewitalizacją przestrzenną; wsparcie rozwoju społeczności lokalnej poprzez rewitalizację społeczną.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

5.1.1. Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Stara Kiszewa

"Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Stara Kiszewa" uchwalone zostało Uchwałą Rady Gminy w Starej Kiszewie Nr XVIII/124/2004 z dnia 23 czerwca 2004 r. w 2023 r. Rada Gminy uchwaliła zmianę Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Stara Kiszewa (Uchwała Nr XLVIII/305/2023 Rady Gminy Stara Kiszewa w sprawie uchwalenia zmiany „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Stara Kiszewa”).

Zmiana objęła obszar (fragment obszaru gminy Stara Kiszewa) położony w obrębie geodezyjnym Stara Kiszewa dz. geod. 54/6, 53/8, 53/9, 53/10, 54/5, 54/5, 54/3, 12/7, położone na północ od ul. Partyzantów. Zmiana studium nie wpłynęła na inne, dotychczasowe ustalenia studium.

W rozdziale „Uwarunkowania stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej na terenie gminy” opisany został proces dziejowego rozwoju struktury przestrzennej środowiska kulturowego gminy, omówione zostały zasoby dziedzictwa kulturowego gminy, przeanalizowano wartości kulturowe miejscowości, opisano i scharakteryzowano zasoby archeologiczne środowiska kulturowego gminy, podano wykaz oraz szczegółowy opis stref ochrony archeologicznej, zawarto ocenę zagrożeń archeologicznego środowiska kulturowego. Omówione zostały uwarunkowania i ograniczenia wynikające z ochrony archeologicznego środowiska kulturowego, sformułowano postulaty dotyczące ochrony archeologicznego środowiska kulturowego.

W rozdziale „Kierunki zagospodarowania przestrzennego dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej na terenie gminy” wskazano obiekty objęte ochroną konserwatorską tj.: obiekty i zespoły

wpisane do rejestru zabytków, obiekty ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków, strefy ochrony archeologicznej wpisane do rejestru zabytków oraz ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Wskazano także zasady ochrony zabytków nieruchomych oraz archeologicznych.

W dniu 24.09.2023 r. weszła w życie nowelizacja⁴⁸ ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, która eliminuje studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy. W miejsce tego dokumentu będą musiały zostać wykonane plany ogólne. Obowiązujące przed wejściem w życie nowelizacji studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin zachowują moc do dnia wejścia w życie planu ogólnego danej gminy, jednak nie dłużej niż do dnia 31 grudnia 2025 r. i będzie stosowało się do nich przepisy dotychczasowe⁴⁹.

Zgodnie z zapisami ustawy plany ogólne sporządza się dla obszaru gminy, z wyłączeniem terenów zamkniętych innych niż ustalane przez ministra właściwego do spraw transportu⁵⁰.

W planie ogólnym określa się strefy planistyczne i gminne standardy urbanistyczne; można określić również obszary uzupełnienia zabudowy i obszary zabudowy śródmiejskiej⁵¹. Ustalenia planu ogólnego uwzględnia się przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz stanowią podstawę prawną decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu⁵².

Przy ustalaniu planu ogólnego gminy uwzględnia się m.in. politykę przestrzenną gminy określoną w strategii rozwoju gminy lub strategii rozwoju ponadlokalnego, a także znajdujące się na obszarze gminy zabytki objęte formami ochrony, o których mowa w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami lub ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków oraz dobra kultury współczesnej⁵³.

Plan ogólny jest aktem prawa miejscowego⁵⁴.

Gmina Stara Kiszewa nie posiada planu ogólnego.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy

5.2.1. Zarys historii gminy⁵⁵

Obszar gminy Stara Kiszewa, ze względu na swoje ukształtowanie, sprzyjał osadnictwu od najdawniejszych czasów. Osady powstawały przede wszystkim w dorzeczu rzeki Wierzycy i Wietcisy oraz nad jeziorami. W czasach przedhistorycznych, w okresie plemiennym, Kiszewa (Stara) należała do kasztelani garczyńskiej. Najstarsze zapiski o dzisiejszych wsiach pochodzą z XIII wieku, kiedy były własnością książąt pomorskich. Z tego okresu zachowały się dokumenty dotyczące nadań na rzecz klasztorów, czy zasłużonych rodów, a w nich nazwy istniejących wówczas miejscowości. Na terenie dzisiejszej gminy jest pięć wsi posiadających metrykę trzynastowieczną: Stara Kiszewa, Stare Polaszki, Czerniki, Kobyle, Pałubin, lokowano je w późniejszym okresie już jako wsie zagospodarowane na prawie chełmińskim i polskim w 1281 roku Mściwój II nadał wieś Kiszewę Mikołajowi Przedpełkowicowi z rodu Łodziów - wielmożowi wielkopolskiemu pełniącego funkcję sędziego w Poznaniu. Nadanie dotyczyło wsi Vela Kissewa, w skład której wchodziły dzisiejsze wsie: Olpuch, Konarzyny, Wygonin, Chwarzno, Chwarzenko, Foshuta, Strzelki i Stara Kiszewa. Ponadto do Kiszewy należały wsie w okolicach jeziora Wdzydzkiego i Piechowic. Stare Polaszki w XIII wieku należały do klasztoru byszewskiego, Czerniki i Kobyle do cystersów pelplińskich.

W XIV- XV wieku mapa osadnicza nie uległa poważniejszym zmianom. W okresie panowania krzyżackiego powstało kilka wsi: Góra, Górne Maliki, Nowe Polaszki, Stary Bukowiec i Zamek Kiszewski - w miejscu wczesnośredniowiecznej osady.

Po zajęciu Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w 1308 r., Kiszewa nadal stanowiła własność rodu Przedpełkowiców. Po śmierci Mikołaja w 1305 r. dobra przejęli czterej jego synowie. Najstarszy syn Jakub

⁴⁸ Ustawa z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. poz. 1688);

⁴⁹ art. 58, 59 cyt. wyżej ustawy;

⁵⁰ art. 13a ust. 1 ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 977; zm.: Dz. U. z 2023 r. poz. 1506, poz. 1597, poz. 1688, poz. 1890 i poz. 2029);

⁵¹ art. 13a ust. 4 pkt 1 i 2 wyżej cyt. ustawy;

⁵² art. 13 a ust. 5 wyżej cyt. ustawy;

⁵³ art. 13b pkt 3 lit. j wyżej cyt. ustawy;

⁵⁴ art. 13 a ust. 1 wyżej cyt. ustawy;

⁵⁵ Rozdział opracowano na podstawie rozdziału 4. Uwarunkowania stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej na terenie gminy w: Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Stara Kiszewa oprac. J. Bukowski, B. Grechuta, D. Król, G. Lechman, R. Musiał, A. Piotrkowski, R. Pernak, J. Rolle, J. Ślusarczyk, M. Walicka-Podolska, Gdańsk 2003 r., s. 31-35;

przypuszczalnie został zmuszony do przekazania swoich dóbr Krzyżakom. Nastąpiło to w 1316 roku, wystawiony wówczas został akt nadania dóbr kiszewskich na rzecz Zakonu Krzyżackiego w zamian za dożywotnią rentę pieniężną. Krzyżacy przejęli także dobra klasztoru byszewskiego - Polaszki. W pierwszej połowie XIV w. Krzyżacy rozpoczęli budowę zamku obronnego w Kiszewie - dzisiaj Zamek Kiszewski. Zamek należał do grupy mniejszych warowni krzyżackich na Pomorzu. Administracyjnie podlegał wójtostwu tczewskiemu i dalej Wielkiemu Mistrzowi w Malborku. Okręg kiszewski zwany komornictwem obejmował między innymi wsie: Wielka Kiszewa, Wielkie i Małe Polaszki, Pałubin, Chwarzno, Boże Pole, Chwarzenko, Góra, Bukowiec (Stary) i Maliki.

Po wojnie trzynastoletniej (1454 - 1466) Polacy przejęli zamek krzyżacki, który poddał się jako jeden z ostatnich na Pomorzu. Odtąd mieli tu swoją siedzibę starostowie niegrodowi, a starostwo należało do powiatu tczewskiego. Pierwszym starostą był Piotr Szorc, ostatnim Michał Skórzewski, który złożył przysięgę królowi pruskiemu 27 września 1772 r.

Mapa osadnictwa na terenie gminy Stara Kiszewa została ukształtowana w XVII w. Istniejące wcześniej niewielkie osady młyńskie, leśne, rybackie, czy folwarki z czasem przekształciły się i powstawały wsie szlacheckie, chłopskie lub majątki ziemskie z wsią chłopską. W XIX i pierwszej połowie XX wieku powstało poparcelacyjne osadnictwo rozproszone na obrzeżach wsi folwarcznych.

W okresie polskim, który trwał ponad 300 lat, urząd starosty sprawowali ponadto: Konarscy, Bąkowscy, Działyńscy i Czapscy. Do starostwa kiszewskiego w okresie polskim (wg lustracji z 1664 r.) należały następujące wsie: Stara i Nowa Kiszewa, zamek z folwarkiem, Semlin, Bartoszy Las, Konarzyny, Maliki, Wieck, Struga, Złe Mięso, Studzienica, Dubrek, Pińczyn i dwie dzierżawy Polaczek Wielki i Mały oraz Parchowo - dawniej należące do starostwa mirachowskiego.

Po pierwszym rozbiórze Polski, siedzibę starostwa czyli dzisiejszy Zamek Kiszewski rząd pruski oddał w wieczystą dzierżawę i do 1945 r. był własnością prywatną w rękach zmieniających się właścicieli. W okresie zaborów dawne starostwo kiszewskie wchodziło w skład powiatu (Kreis) kościerskiego. Po odzyskaniu niepodległości aż do dnia dzisiejszego przynależność administracyjna nie uległa zmianie.

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy to przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

Obszar gminy Stara Kiszewa łączy w sobie dwie kultury: kaszubską i kociewską. Granica pomiędzy tymi dwoma etnicznymi regionami przebiega w pobliżu Starej Kiszewy od Niedamowa (gm. Kościerzyna) na linii północ – południe ku Czarnej Wodzie (gm. Czarna Woda) mijając samą wieś Stara Kiszewa od zachodniej strony. Do Kaszub zaliczyć możemy niewielki skrawek w północno-zachodniej części gminy, na pozostałym obszarze dominuje Kociewie. Rejon północny gminy należy do Kociewia północno-zachodniego, przez które przepływają równoleżnikowe odcinki rzek Wierzycy i Wietcisy, dominuje tu krajobraz wielkich dolin, pagórków morenowych oraz dwóch skupisk małych jezior. Rejon zachodni i południowy należy do Kociewia południowo-zachodniego (Lasackiego) obejmującego północno-wschodni skraj Borów Tucholskich, od jeziora Wdzydze aż po Twardą Górę (gm. Nowe) – są to obszary leśno-jeziorne, zamieszkane głównie przez tzw. Lasaków⁵⁶.

Najstarszymi elementami krajobrazu kulturowego gminy Stara Kiszewa są niewątpliwie grodziska wczesnośredniowieczne w Zamku Kiszewskim oraz w Nowych Polaszkach.

Gmina Stara Kiszewa położona jest na terenie o charakterze typowo wiejskim ze znacznym pokryciem kompleksami leśnymi, brak jest tu typowego krajobrazu zurbanizowanego.

Krajobraz o charakterze antropogenicznym – ukształtowanym przez człowieka, na który składa się zabudowa wiejska oraz łąkowy układ pól, dominuje w północnej i środkowej części gminy, natomiast tereny zalesione zajmują jej zachodnio-południową i wschodnią część.

Gmina Stara Kiszewa posiada wysokie wartości krajobrazowe ze względu na bardzo dobrze zachowany w swej historycznej formie i niezdegradowany przez działalność człowieka krajobraz.

⁵⁶ S. Gołąbek, Kociewie. Przewodnik po szlakach turystycznych, Warszawa 1984, s. 9;

Charakterystyczne cechy kompozycyjne widoczne w panoramach tj. grupy zieleni z widocznymi dachami zabudowań, w tle mające otwarte przestrzenie upraw rolnych, zachowane są we wsiach: Bartoszyłas, Konarzyny, Nowe Polaszki, Stare Polaszki oraz w dawnym majątkach ziemskich np. Wilcze Błota.

Historyczna sieć drożna jest zachowana w dość dobrym stopniu, wzbogacona o linię kolejową Bydgoszcz – Gdynia, ze stacjami w Bąku, Olpuchu, Olpuch – Wdzydze.

Współczesna wieś na omawianym obszarze wywodzi się z wsi założonych na prawie polskim oraz w późniejszych etapach relokowanych lub zakładanych od nowa na prawie chełmińskim. Dominują osady folwarczne z założeniami dworsko-parkowymi (w kilku przypadkach już nieistniejącymi), częste są wsie placowe, wielodrożnice, widlice oraz ulicowe. Oprócz osad i wsi w krajobrazie regionu występują również liczne samotnicze zagrody, tzw. przysiółki. Ich zaczątkiem bywały huty żelaza i szkła, młyny wodne, smolarnie i diegieciarne, karczmy i inne. Obecnie wsie otoczone są z reguły rozproszoną zabudową, będącą efektem parcelacji gruntów w okresach zaborów, międzywojennym i powojennym.

Zachowane do dziś układy przestrzenne są wynikiem wielowiekowych przekształceń oraz nawarstwień, jednak zasadnicze ich zręby w wielu miejscowościach są nadal czytelne. Występuje tu kilka typów przestrzennych wsi.

Formę ulicówki posiada: Bartoszyłas (ulicówka na osi wsch.-zach., założona w 1621 r.), Kobyle (przed 1269 r., dawna osada folwarczna), Olpuch (XVII w., wywodzi się z osady smolnej), Stary Bukowiec (przed 1570 r.).

Wielodrożnica: Konarzyny (2 poł. XVII w., wywodzi się z osady smolnej, wieś królewska), Nowe Polaszki (XIV w.).

Wieś placowa: Stara Kiszewa (2 poł. XIII w.), Star Polaszki (przed 1289 r.).

Widlica: Pałubin (pierwsza wzmianka 1258 r.).

Osady folwarczne: Bożepole Szlacheckie (pierwsza wzmianka 1570 r., majątek szlachecki), Chwarzenko (pierwsza wzmianka, 1570 r., majątek szlachecki), Chwarzno (przed 1570 r., majątek szlachecki), Czerniki (1258 r., majątek zakonny), Góra (przed 1570 r., majątek szlachecki), Maliki Dolne (przed 1570 r., majątek szlachecki), Maliki Górne (przed 1570 r., folwark królewski), Wilcze Błota (przed 1570 r., majątek szlachecki).

Zabudowa rozproszona: Foshuta (pierwsza wzmianka 1662 r., osada hutnicza), Nowy Bukowiec (XVII w.).

Osada młyńska: Ruda (pierwsze wzmianki 1624 r.).

Na Kociewiu i Kaszubach przeważała zabudowa drewniana, jednak w ciągu ostatnich dwóch stuleci nastąpił znaczny rozwój tradycyjnego budownictwa wiejskiego ku budownictwu murowanemu. Początkowo wnoszono drewniane, jednoprzestrzenne chaty z otwartym paleniskiem. Jeszcze w XVIII w. chaty takie budowała najuboższa ludność tych terenów. Później pojawiły się bardziej złożone układy (dwu- i czteroizbowe). Chaty budowane były na planie prostokąta; starsze – szczytem do drogi, młodsze – frontem. Najbardziej charakterystyczny szczegół konstrukcyjny chat stanowiły podcienia lub wnęki. W związku z tym wyróżnia się: chaty o podcieniu szczytowym pełnym (tzw. wystawa), wspartym na 3-4 słupach; chaty o wspartym na 1-2 słupach podcieniu szczytowym narożnikowym, które powstało przez częściową zabudowę poprzedniego typu (Strzelki nr 7); chaty o płytkich wnękach podcieniowych (tzw. przyzba), na ogół w środku ściany wzdłużnej. Niezwykle rzadko spotykało się przyzby flankowane dwoma słupami – prawie wyłącznie na obszarze Kociewia Lasackiego. Tam też, na przełomie XIX i XX w. wykształcił się jeszcze jeden typ domu, o charakterystycznym lekko spadzistym dachu, formowanym od frontu na sposób klasycystyczny. W Chwarznie występowały niegdyś dobudowane podcienia zdobione ażurowymi elementami⁵⁷.

Obecnie dominuje zabudowa murowana – budynki jednokondygnacyjne z czerwonej cegły licówki lub otynkowane, kryte dachami wysokimi (dachówka lub eternit) oraz budynki jednokondygnacyjne z czerwonej cegły licówki, często z „erklem” pośrodku elewacji frontowej, kryte dachami półpłaskimi z papą (Kobyle, Konarzyny, Lipy, Nowe Polaszki, Stara Kiszewa, Stare Polaszki, Wygonin, Zamek Kiszewski). Drewniane budownictwo mieszkalne o konstrukcji wieńcowo-zrębowej obecnie jest coraz rzadziej spotykane (Konarzyny, Nowy Bukowiec, Olpuch, Strzelki). Częściej drewno stosowane było przy wznoszeniu budynków gospodarczych (np. stodół). Bardzo rzadko występują na tym terenie budynki o konstrukcji szachulcowej – konstrukcja drewniana wypełniona cegłą (Stara Kiszewa, ul. Tysiąclecia 6), częściej konstrukcja ta spotykana

⁵⁷ S. Gołąbek, Kociewie. Przewodnik po szlakach turystycznych, Warszawa 1984, s. 41-42;

jest w budynkach gospodarczych towarzyszących szkołom (Bartoszylas, Konarzyny, Nowe Polaszki). Do rzadkości należą już ziemianki piwniczne (Stary Bukowiec 17).

Zespoły dworsko-parkowe na terenie gminy zachowały się w postaci mocno zredukowanej, nielicznie zachowały się budynki gospodarcze dawnych folwarków, w niektórych przypadkach dwory zostały całkowicie zrujnowane, a parki zniszczone: w Bożympolu (dwór, 1857 r.), Chwarzenko (park XIX w.), Chwarzno (dwór k. XIX w., relikty parku), Czerniki (ruina pałacu 1 poł. XIX w., park XIX w.), Dolne Maliki (park XIX w.), Góra (relikty parki XIX w., gorzelnia z dawnego folwarku pocz. XX w.), Stare Polaszki (dwór 1 poł. XVIII w., ogród XIX w., dwa budynki gospodarcze folwarku XIX/XX w.), Stary Bukowiec (dwór 4 ćw. XVII w., ogród pocz. XX w.), Wilcze Błota (dwór 1 ćw. XIX w., park 2 poł. XIX w., trzy budynki gospodarcze z folwarku 1887 r.), Zamek Kiszewski (dwór 2 poł. XIX w., park 2 poł. XIX w., jeden budynek gospodarczy XIX w.).

W latach 30-tych XX w. w krajobrazie ziemi kiszewskiej w wyniku parcelacji dużych majątków ziemskich pojawiły się małe osiedla wiejskie z zagrodami zwanymi poniatówkami. Były to niewielkie zagrody złożone z domu i budynków gospodarczych (stodoły i chlewu). Za każdym razem stosowano ten sam projekt, zmieniając nieco usytuowanie w zależności od rzeźby terenu: niewielki budynek mieszkalny wzniesiony w konstrukcji drewnianej, na planie prostokąta, z narożnym podcieniem, kryty dachem dwuspadowym (eternit), stodoła drewniana najczęściej na planie litery C, ramiona tworzyły niższe części stodoły kryte wspólnym dachem z bryłą główną, obora niedużych rozmiarów, murowana na planie prostokąta, kryta dachem dwuspadowym. Pozostałości takich osiedli widoczne są przy drodze z Góry do Nowego Dworca i Koźmina.

Zjawiska o negatywnym charakterze występują na terenie gminy Stara Kiszewa w ograniczonym zakresie ze względu na brak silnej presji inwestycyjnej, która miałaby duży wpływ na przekształcanie się krajobrazu kulturowego, objawiające się zanikiem układów przestrzennych wsi lub zacieraniem charakterystycznych dla regionu układów zieleni (usuwanie zadrzewień śródpolnych i wzdłuż dróg). Niemniej duży wpływ na zacieranie swoistości i niepowtarzalności krajobrazu kulturowego gminy ma stosowanie współczesnych, zbyt zindywidualizowanych form architektonicznych, a także brak harmonijnego wkomponowania zabudowy w istniejące walory krajobrazowe.

Ze względu na walory krajobrazu gminy Stara Kiszewa należy dążyć do jego zachowania w jak największym stopniu poprzez takie działania jak:

- nową zabudowę należy lokalizować w miejscach dawnych zagród i siedlisk z zachowaniem ich historycznych układów, kubatura i wysokość budynków mieszkalnych powinna być zbliżona do sąsiedniej historycznej zabudowy mieszkalnej, stylistyka architektoniczna budynków powinna być współczesna, jednak pod względem formy powinna nawiązywać do charakterystycznych rozwiązań budownictwa regionalnego, należy przeciwdziałać powstawaniu zwartej zabudowy (domy szeregowie),
- przy wprowadzaniu nasadzeń należy stosować gatunki rodzime, nasadzenia powinny powstać w formie sadów, ogrodów przydomowych i szpalerów wzdłuż dróg,
- należy uzupełniać historyczną zieleń przy drogach, ogrodach, cmentarzach, zgodnie z występującymi tam gatunkami.

Ochrona krajobrazu kulturowego powinna następować poprzez stosowanie historycznej kolorystyki dachów i elewacji; wykorzystywanie elementów budownictwa regionalnego w budownictwie współczesnym, sytuowanie i komponowanie bryły zgodnie z ukształtowaniem terenu, ograniczenie gabarytów budynków oraz użycie lokalnych materiałów budowlanych (drewno, miejscowy kamień, ceramika).

5.2.3. Zabytki nieruchome

A. Układy ruralistyczne⁵⁸

Charakterystyczną cechą osadnictwa na omawianym terenie była liczebna przewaga majątków ziemskich nad wsiami. Majątki te w większości już nie istnieją lub zostały bardzo mocno przekształcone przestrzennie. Struktura dawnej sieci osadniczej powoli zanika w terenie, przyczyniły się do tego reformy agrarne z 2 połowy XIX w., parcelacje z okresu działania Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej (1886-1918) i z lat 30-tych XX wieku, a także powojenna reforma rolna. Największy, negatywny wpływ na zachowanie wartości kulturowych

⁵⁸ Rozdział opracowano na podstawie rozdziału 4. Uwarunkowania stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej na terenie gminy w: Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Stara Kiszewa oprac. J. Bukowski, B. Grechuta, D. Król, G. Lechman, R. Musiał, A. Piotrkowski, R. Pernak, J. Rolle, J. Ślusarczyk, M. Walicka-Podolska, Gdańsk 2003 r., s. 36-76;

w dawnych założeniach dworsko-parkowych miało upaństwowienie tych zespołów po II wojnie światowej. Proces ten przyczynił się w kilku przypadkach do całkowitego zniszczenia dziedzictwa kulturowego (np. Kolbylach).

BARTOSZYLAS

Dawne nazwy: Bartoszw Las, Fersenau, Bartoków Las, Bartszówlas, Bartoschofflass.

Podstawowe dane historyczne: wieś założona została w 1621 r., a w 1645 r. nadana przywilejem króla Jana Kazimierza dla Stanisława Muchy. Wieś osadzono na 12 włókach z czego 2 należały do sołtysa, pozostałe 10 podzielono na 6 gospodarstw chłopskich. W 1664 r., po wojnach szwedzkich, zachowały się cztery gospodarstwa chłopskie, sołtys i bednarz.

Według katastru z 1772 r. była to wieś królewska, mieszkańcy byli Polakami i katolikami. Sołtys miał według przywileju 2 włóki, z tego 1 wolna.

We wsi było 13 gospodarstw chłopskich o powierzchni 10 włók. Ze względu na ziemię gorszej jakości – nie wszystkie były obsiewane. Chłopi mogli brać drzewo na opał i do budowy z pobliskiego królewskiego gaju. Każda chłopska włoka była obsiewana 4 korcami żyta, 1,5 jęczmienia, 3 gryki. Czynnosc za włokę wynosił 16 florenów, sołtys – 15. Każdy musiał 1 morgę zaorać, zabronować, obsiać i zwieźć zboże, ponadto 2 tygodnie pracować kosą, 4 grabiami. Sołtys był zobowiązany oddać 1 gęś, 2 kury, chłopi – 10 gęsi i 20 kur. Z jednej włóki płacili 8 florenów hiberny i 5 florenów pogłównego, o których nadmiar skarżyli się chłopi i prosili o ich obniżenie⁵⁹.

W 1789 r. wieś królewska - liczyła 12 gospodarstw chłopskich. W 1885 r. jako gmina wiejska obejmowała: Bartoszy Las, *Bei Olpuch*, *Hinter Wygonin* i *Samanice*, obejmowała 915 ha obszaru, liczyła 520 mieszkańców. W 1910 r. gmina wiejska obejmowała Bartoszylas i Rudę, obszar wynosił 902 ha, budynków mieszkalnych 57, gospodarczych 86, mieszkańców 471. Po I wojnie światowej znacznie zmniejszyła się liczba mieszkańców i ubyło budynków mieszkalnych. Pod koniec lat 30. XX w. wieś Bartoszylas obejmowała 662 ha obszaru, 39 budynków mieszkalnych, 42 gospodarstw rolnych, liczyła 269 mieszkańców. We wsi był sklep kolonialny (polski), szkoła jednoklasowa, 2 nauczycieli, biblioteka, prowadzone były kursy dokształcające dla dorosłych, ponadto działała Ochotnicza Straż Ogniowa i była oberża. Urząd gminy i poczta znajdowały się w Starej Kiszewie, istniała komunikacja autobusowa Kościerzna - Zblewo przez Starą Kiszewę (4 km z Bartoszegolasu). W okresie międzywojennym Bartoszylas jako wieś gromadzka należała do powiatu kościerskiego i gminy Stara Kiszewa. Do gromady należały: Bartoszylas - wieś, - Kalk - pustkowie, Samanica - pustkowie, Starokiszewska Ruda - osada młyńska i Starokiszewska Wygoda - przysiółek. Mieszkańców ogółem było 406 w tym 1/3 stanowili gospodarze, a 2/3 bezrolni, stąd liczna emigracja zarobkowa sezonowa na teren Wolnego Miasta Gdańska. Domy budowane były z drewna, kryte słomą, nowsze murowane, kryte dachówką. Gospodarstwa samodzielne - płodozmian, rybołówstwo rzeczne i jeziorne, wydobywanie torfu na własne potrzeby.

Układ przestrzenny: wieś ulicowa zabudowana wzdłuż drogi z rozwidleniem w części wschodniej. Położona na łagodnym stoku doliny rzeki Wierzycy. Kilka dawnych gospodarstw rozproszonych oraz liczna współczesna zabudowa letniskowa na obrzeżach wsi.

⁵⁹ H. Schuch, Die Zustände der Landbevölkerung im Kreise Berent am Schlusse der polnischen Herrschaft 1772, w: Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, H. XIII, Danzig 1884, s. 134;

BOŻEPOLE SZLACHECKIE

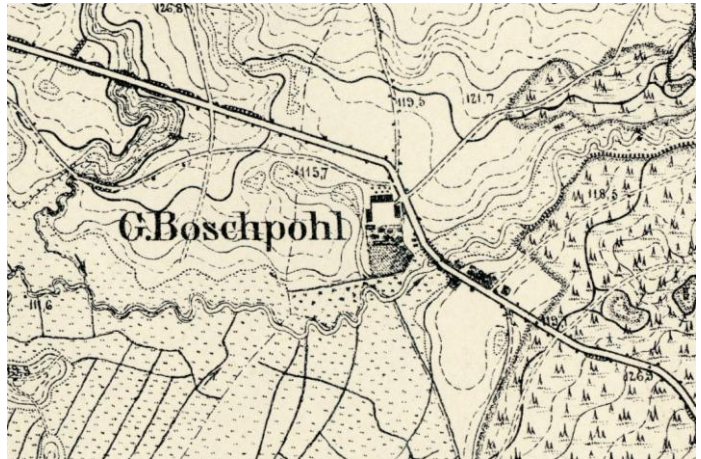
Dawne nazwy: Bozopol, Boschpol, Boschpol Adlig, Gross Boschpohl.

Podstawowe dane historyczne: pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1570 r. Był to niewielki majątek szlachecki - dwie włóki zasiedlone i karczma. W 1664 r. właścicielem był Florian Pawłowski. Pod koniec XVIII w. był to majątek szlachecki z folwarkiem.

Według katastru z 1772 r. Bożepole należało do Stanisława Malinowskiego „ad dies vitae”. Właścicielką właściwie była pani Mrudzińska – luteranka. Mieszkańcy wsi byli mieszanych wyznań. Było tam 2 dzierżawców, 3 najemców, 6 komorników. Całość miała 8 włók. Wysiew: blisko 37 korców żyta, 5 korców jęczmienia, 25 – owsa, 4 grochu, 1 lnu. Arenda (czynsz dzierżawny) dawała 500 florenów, z tego każdy najemca płacił 20 florenów i pracował przy szarwarku. Poglówne wynosiło 4 florenów 24 grosze⁶⁰.

W połowie XIX w. właścicielem majątku był Rogowski, około 1880 r. Zalewski - w tym okresie obszar wynosił 967 mórg. W 1885 r. obwód dworski Boże Pole Szlacheckie obejmował 255 ha obszaru, liczył 100 mieszkańców, w 1910 r. 113 mieszkańców, 7 budynków mieszkalnych i 17 gospodarczych. W drugiej połowie lat 30. XX w. 98 mieszkańców - 14 rodzin robotników rolnych, 7 budynków mieszkalnych z tzw. pruskiego muru, 338 ha powierzchni i jedno gospodarstwo folwarczne. Bożepole w okresie międzywojennym należało do powiatu kościerskiego, gminy i parafii katolickiej w Starej Kiszewie i gromady Lipy.

Układ przestrzenny: wieś leży przy drodze Zblewo - Stara Kiszewa nad rzeką Wierzycą. Po zachodniej stronie drogi znajduje się teren dawnego folwarku, zachował się dwór – w złym stanie technicznym, pozostałe zabudowania pofolwarczne przebudowane lub rozebrane.

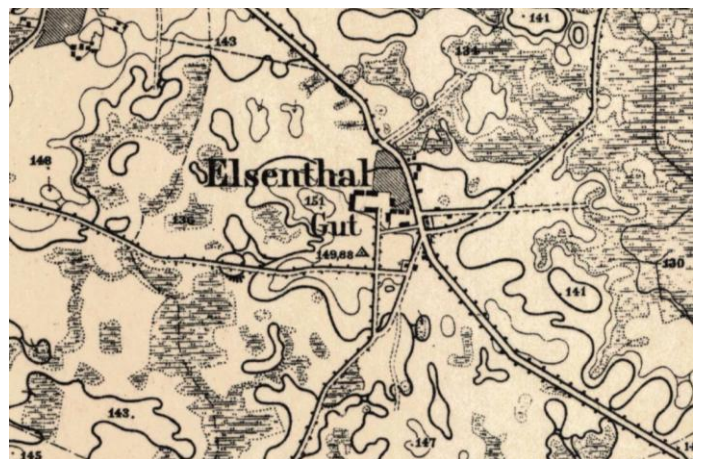

CHWARZENKO

Dawne nazwy: Chwaścienko, Gwarszno, Chwarscenko, Chwarszenko, Elsenthal, Chwaszczenko.

Podstawowe dane historyczne: Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1570 r. Była to posiadłość szlachecka obejmująca 17,5 włók obszaru.

Według katastru z 1772 r. Chwarzenko z Foshutą i Szaflarami (Schuflarze). Z tego $\frac{3}{4}$ należało do Skórzewskiego ze Starych Polaszek i $\frac{1}{4}$ do Tokarskiego, który mieszkał w Chwarzenku. Obydwaj właściciele byli katolikami. Mieszkali tam: 1 szlachcic, 1 arendarz, 9 najemców, 7 komorników, 14 Żydów. W Szaflarach mieszkał 1 dzierżawca Skórzewskiego i jeden Tokarskiego. W Foshucie 8 zagrodników, 1 szynkarz, 1 kowal. Dzierżawca Skórzewskiego wysiewał 50 korców żyta, 15 jęczmienia, 30 owsa, 3,5 grochu i dawał 300 talarów dzierżawy, w Szaflarach dawał 50 talarów dzierżawy i wysiewał 22,5 korca żyta, 3 jęczmienia, 9 owsa, 1 grochu i 1 gryki. Dzierżawca Tokarskiego w Szaflarach dawał 10 talarów i wysiewał 5 korców żyta, 1,5 jęczmienia, 2 owsa, $\frac{1}{2}$ grochu i $\frac{1}{2}$ gryki. W Foshucie wysiewał każdy chłop na swojej pół włóce 4 korce żyta, 1,5 owsa, $\frac{1}{2}$ grochu. Każdy płacił 7 talarów czynszu i pracował przy szarwarku 18 dni w czasie żniw i 3 dni z zaprzęgiem w Starych Polaszkach. Każdy Żyd płacił 3 talary 72 grosze Skórzewskiemu. Poglówne wynosiło 25 florenów i 6 groszy. Chwarzenko miało 16 włók, Szaflary 4 i Foshuta

⁶⁰ H. Schuch, op. cit., s. 126;

też 4. Na 5 włókach Tokarskiego było 5 krów, 3 jałówki, 10 owiec i 10 świń.⁶¹

W 1789 r. majątek szlachecki z folwarkiem, wieś i dwa pustkowia Foshuta i Szaflary liczyły 29 gospodarstw. W 1880 r. majątek został podzielony na dwie części, był w rękach niemieckich właścicieli. Wieś w tym okresie liczyła 12 budynków mieszkalnych i posiadała szkołę. Po 1885 r. część folwarku została rozparcelowana i jako osada Chwarzenko włączona do gminy wiejskiej Foshuta. W 1910 r. obszar dworski Chwarzenko z Foshutą obejmował 274 ha, 5 budynków mieszkalnych i 5 gospodarczych, liczył 94 mieszkańców. W drugiej połowie lat 30. XX w. zagrody Chwarzenka łączyły się bezpośrednio z zagrodami Foshuty, części wsi nosiły nazwy Kozi Rynek i Kosiary. Całość liczyła 269 mieszkańców w tym wieś 122, osada 147, budynków mieszkalnych było 35 w tym wieś posiadała 18, osada 17. Domy w większości były murowane kryte dachówką lub papą, tymczasowe domy osadników łączone pod jednym dachem z gospodarczymi. Obszar wynosił 507 ha w tym wieś obejmowała 274 ha, przeważały gospodarstwa rolne o powierzchni od 10 do 20 ha. Około 200 m drogi we wsi było obsadzone drzewami morwowymi.

Układ przestrzenny: wieś zabudowana po obu stronach drogi Kościerzyna - Zblewo. Po zachodniej stronie drogi usytuowane były zabudowania folwarczne z założeniem dworsko - parkowym, po wschodniej zagrody wiejskie. Występuje zabudowa rozproszona na falistej wysoczyźnie morenowej - przemieszane zagrody należące do Chwarzenka i Foshuty (dawne podziały własnościowe). W sąsiedztwie wsi występują torfowiska i łąki zwane Ostrówka.

CHWARZNO

Dawne nazwy: Guarszno, Chuarsnau, Chwarszno, Schwarzin, Schwarznau, Braadorf, Chwarścno.

Podstawowe dane historyczne: wieś istniała już w 1570 r., była własnością szlachecką o obszarze 1,5 włóki, zasiedlona przez czterech zagrodników.

Według katastru z 1772 r. Chwarzno z Kozia (Neuhof) należało do pani Linde, która była ewangeliczką i tam mieszkała. Był tam 1 folwark, który przynależał do majątku, 9 najemców, 5 komorników, 1 młynarz, 1 szynkarz i 1 dzierżawca na Pustkowie Kozia (Neuhof). W folwarku wysiewano 30 korców żyta, 5 jęczmienia, 10 owsa, 2 grochu, 3 gryki. Pustkowie – 7 ½ żyta, 1 jęczmienia, 2 owsa, ½ grochu, 1 gryki. Młyn należał do młynarza. Płacił on 50 florenów gdańskiego złota, każdy najemca płacił 6 florenów czynszu. Dzierżawca folwarku 50 florenów gdańskiego złota. Pogłówne wynosiło 4 talary, 84 grosze, 10 włók zawierało Pustkowie i 1 włóka lasu. Bydło: 9 krów, 5 jałówek, 100 owiec, 10 świń.⁶²

W 1789 r. do majątku należał niewielki folwark i osada Kozia (dawniej Neuhof). W XIX w. ta niewielka posiadłość należała do rodziny Czarlińskich. W 1880 r. Chwarzno było wsią rycerską z folwarkiem, młynem i tartakiem usytuowanym nad strugą (bez nazwy własnej). Obwód dworski w 1885 r. obejmował miejscowości: Chwarzno, Kiszewski Młyn - osada młyńska i Kozia (Neuhof), obszar 820 ha, 124 mieszkańców. 1921 r. było na terenie wsi Chwarzno 41 budynków mieszkalnych, 454 mieszkańców. Gmina wiejska - obszar 819 ha, mieszkańców 399. W drugiej połowie lat 30. XX w. gmina liczyła 380 mieszkańców w tym Chwarzno wieś 189, Chwarzno wybudowania 127, Kozia 32, Pionki 6; budynków ogółem było 160 w tym mieszkalnych 47, przemysłowych 1, domy w większości były murowane, kryte dachówką lub papą, kilka drewnianych i dwie lepianki; obszar 767, gospodarstw rolnych 52 w tym samodzielnych 46 i dzierżawnych 6; we wsi była szkoła 1-klasowa, 2 nauczycieli, biblioteka. W latach 30. XX w. Chwarzno wieś i gromada należały do powiatu kościerskiego, gminy i parafii katolickiej Stara Kiszewa, ewangelickiej Nowe Polaszki.

Układ przestrzenny: wieś ulicowa zabudowana w kształcie widlicy leży na pagórkowatym terenie na skraju zmeliorowanych łąk i torfowisk. W północno-wschodniej części pozostałości zabudowań dawnego folwarku.

⁶¹ H. Schuch, op. cit., s. 126-127;

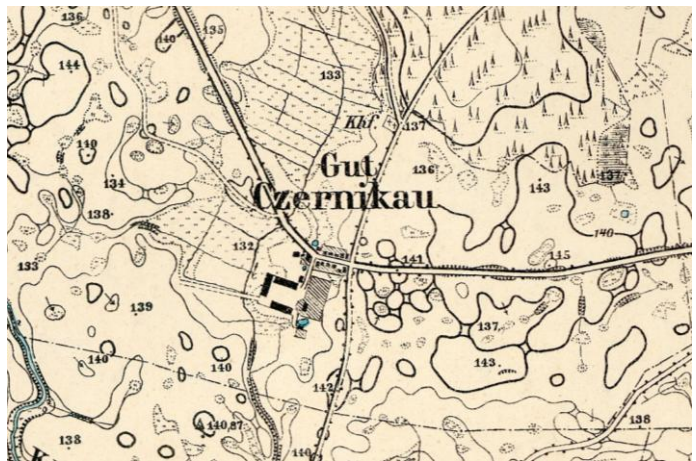
⁶² H. Schuch, op. cit., s. 127;

Na terenie wsi leży niewielkie jezioro Chwarzno.

CZERNIKI

Dawne nazwy: Sternekow, Czirkow, Czirkau, Czernichowo, Gr. Czernikau i Kl. Czernikau.

Podstawowe dane historyczne: Czerniki są jedną z najstarszych wsi w gminie. W 1258 r. książę pomorski Sambor II zapisał wieś cystersom z Pogódek, którzy w późniejszym czasie przenieśli się do Pelplina. Wieś założona została na prawie polskim, natomiast w 1432 r. przeniesiona na prawo chełmińskie za zgodą opata pelplińskiego Piotra Hönigfelda. W 1583 r. wspomniany jest już w dokumentach dwór w Czernikach. W 1781 r., po zniesieniu klasztoru, przekazano Czerniki w wieczystą dzierżawę dziedziczną. W 1789 r. istniał królewski folwark dziedzicznie dzierżawiony i karczma. W 1885 r. obwód dworski obejmował 625 ha obszaru, 143 mieszkańców, w 1910 r. - 476 ha obszaru, budynków mieszkalnych 14, mieszkańców 163. W 1903 r. właścicielem majątku był Max Neumann. Po częściowej parcelacji folwarku w Czernikach i całkowitej parcelacji folwarku w Małych Czernikach (ok. 1 km na póln. - zach.) powstała osada Czerniki. W 1912 r. dzierżawcą pozostałej części folwarku był nadal Max Neumann, po nim objął dzierżawę Strachanowski, który pozostał tu do 1939 r. W drugiej połowie lat 30. XX w. folwark i osada w Czernikach należały do powiatu kościerskiego, gminy Stara Kiszewa i gromady Pałubin, parafia katolicka w Starych Polaszkach, ewangelicka w Pogódkach.

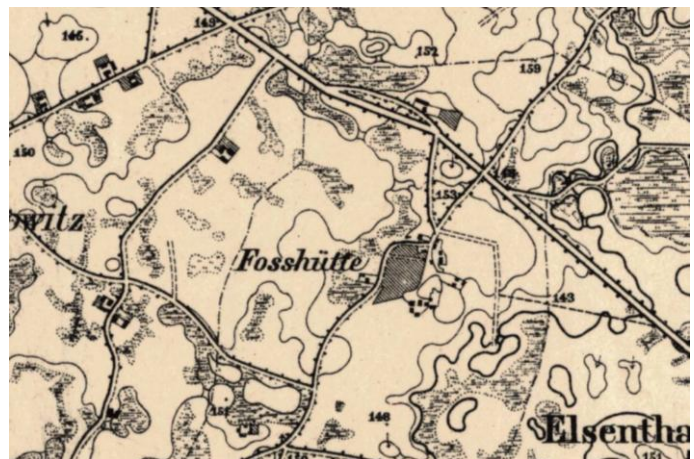

Układ przestrzenny: wieś Czerniki do pierwszych lat XX w. była jednolita pod względem przestrzennym - po południowej stronie drogi z Kobyla do Starych Polaszek usytuowany był folwark, po jego północnej stronie budynki mieszkalne robotników folwarcznych. Granica parku od strony wschodniej biegła wzdłuż drogi do Pałubina, w głębi był pałac, a w części zachodniej zabudowania gospodarcze i gorzelnia. Po parcelacji majątku powstała osada rozproszona wzdłuż drogi na przestrzeni 1 km na wschód i 1,5 km na północny - zachód od dawnego folwarku.

FOSHUTA

Dawne nazwy: Fosshütte.

Podstawowe dane historyczne: pierwsza wzmianka pochodzi z 1662 r., była to osada hutnicza - huta szkła, która pod koniec XVII w. już nie istniała, bowiem wymieniana jest jako pustkowie. Pierwotnie Foshuta należała do majątku ziemskiego Chwarzenko. W XVIII w. posiadłości Chwarzenka z Foshutą były w rękach kilku właścicieli. W 1772 r. część należała do starosty Skórzewskiego ze Starych Polaszek, część do szlachecka Tokarskiego. W 1789 r. istniał już folwark w Foshucie. W 1881 r. jako szlachecka wieś posiadała 8 gospodarstw chłopskich i 2 zagrodnicze. W 1885 r. obszar gminy wiejskiej obejmował 142 ha i liczył 150 mieszkańców. W 1910 r. do gminy wiejskiej Foshuta dołączono część obwodu dworskiego Chwarzenko (po rozparcelowaniu), wówczas obszar zwiększył się do 381 ha, budynków mieszkalnych było 32, gospodarczych 44, mieszkańców 211. W 1931 r. gmina wiejska obejmowała Foshutę wieś i osadę Chwarzenko. W drugiej połowie lat 30. XX w. Foshuta jako wieś gromadzka oddzielona została od Chwarzenka i należała do gminy Stara Kiszewa w powiecie kościerskim. Obszar wynosił 142 ha, gospodarstwa samodzielne, cegielnia, w której pracowało 5 robotników (130 tys. cegieł rocznie), we wsi był

kowal, kołodziej, szewc i stolarz, ponadto sklep kolonialny z wyszynkiem (właściciel Polak). Budynków mieszkalnych było 17 - domy murowane, dachy kryte papą lub dachówką oraz drewniane i kilka lepierek.

Układ przestrzenny: wieś o zabudowie rozproszonej leży przy drodze Kościerzyna - Zblewo na lekko falistej wysoczyźnie morenowej.

GÓRA

Dawne nazwy: Guhrau, Gurra, Gorra.

Podstawowe dane historyczne: Góra istniała jako dobra szlacheckie już przed 1570 r. Do końca XVII w. wymieniana w dokumentach jako wieś folwarczna, potem tylko folwark.

Według katastru z 1772 r. Góra należała do Górskiego, który był katolikiem. Mieszkańcy wsi są luteranami. Był tam 1 folwark, w którym mieszkał właściciel, 12 najemców, 10 komorników, w tym 1 szynkarz, 2 szewców, 1 garncarz, 2 pastuchów, 1 owczarz. Na Pustkowie Stobbenkrug mieszkał 1 szynkarz, w Nowym Dworcu (ob. Nowym Dworcu) - 6 chłopów, 1 pastuch i 1 kowal. Góra miała 17 włók i 4 włóki lasu, Stobbenkrug 2, a Nowydwór 9. W Nowym Dworcu każdy chłop wysiewał 8,5 korców żyta, 1,5 jęczmienia, 4 owsa, ½ grochu i 1 ½ gryki. Folwark Góra - 90 korców żyta, 12,5 jęczmienia, 50 owsa, 3 ½ grochu, 15 gryki, ½ lnu. Każdy chłop płacił 15 talarów, musiał 6 dni w żniwa odrabiać i owczy nawóz wywozić. Mieli prawo połowu ryb. Dzierżawca w Górze płacił z każdej szóstej morgi 5 talarów, z trzeciej - 2 ½ talara i miał 6 dni odrabiać w żniwa. Szynkarz płacił 25 talarów i nie miał innych obciążeń. Poglównego właściciel płacił 19 florenów 6 groszy⁶³.

W 1789 r. właścicielem folwarku był Józef Górski, asesor tczewski. Pod koniec XVIII w. wieś liczyła 10 zagród. W 1880 r. do folwarku Góra należał drugi folwark - Nowydwór. Cały majątek ziemski obejmował 5068 mórg obszaru, liczył 321 mieszkańców, budynków mieszkalnych było 23. Góra należała do parafii w Pinczynie i szkoły we wsi Koźmin. Na przełomie XIX/XX w. nastąpiły duże zmiany w zabudowie, powstało wiele nowych budynków gospodarczych, we wsi wybudowano szkołę i kilka zagród. W 1903 r. właścicielem obu folwarków był major Rudolf Schultz. Po I wojnie światowej część majątku została rozparcelowana, a ziemia przekazana przesiedleńcom z najuboższych rejonów ówczesnej Polski. Przy drodze do Nowego Dworca i Koźmina wybudowano kilka zagród zwanych później „poniatówkami”. Po 1945 r. cały majątek przeszedł w ręce Skarbu Państwa. W latach 50-tych XX w. użytkownikiem była Spółdzielnia Produkcyjna, od ok. 1960 r. PGR Skarszewy - Zakład Rolny. Dawne założenie folwarczne jest obecnie własnością prywatną pod nazwą *Majątek Ziemski*.

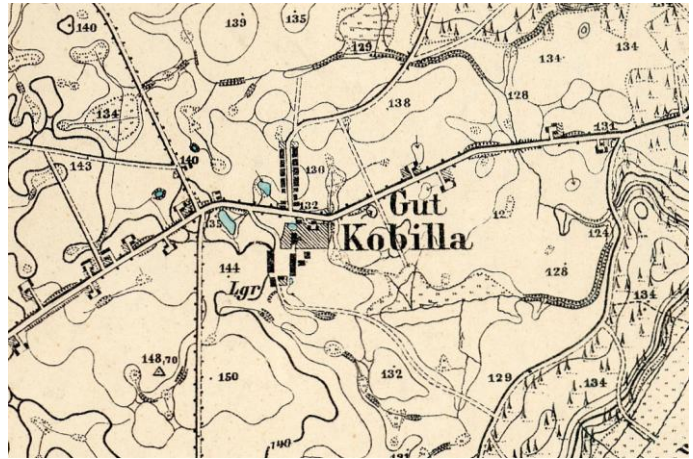
Układ przestrzenny: Góra leży przy drodze alejowej do wsi Kobyle. Dawne założenie folwarczne z zespołem dworsko - parkowym usytuowane jest po południowej stronie drogi, zabudowania wiejskie wzdłuż drogi, po jej północnej stronie. Około 1 km na północ kilka zagród wzdłuż drogi do Koźmina (dawne poniatówki). Założenie folwarczne w Nowym Dworcu nie istnieje.

⁶³ H. Schuch, op. cit., s. 128;

KOBYLE

Dawne nazwy: Kobyła, Kobilla, Kobyłów, Kobyłowo.

Podstawowe dane historyczne: Jest to wieś o bardzo starej metryce, w okresie piastowskim należała do książąt pomorskich. W 1269 r. książę Sambor II darował tę wieś klasztorowi cystersów w Pogódkach (później w Pelplinie). Wieś założona została na prawie polskim, ale w 1377 r. opat Piotr z Rogowa potwierdził wydany wcześniej dokument dotyczący zmiany prawa lokacyjnego polskiego na chełmińskie. Wieś otrzymała 40 włók, z czego 4 należały do sołtysa, pozostałe obciążone były czynszami. W tym samym roku założono karczmę. W 1599 r. założono drugą karczmę, której właścicielem był Jakub Głódowski. W 1785 r., po sekularyzacji dóbr duchownych, rząd pruski przekazał wieś w wieczystą dzierżawę dotychczasowym osadnikom. W 1880 r. wieś Kobyle nadal stanowiła dobra królewskie w dziedziczną dzierżawę przekazaną, obejmowała 3248 mórg obszaru, 182 mieszkańców, 12 budynków mieszkalnych. We wsi była szkoła ewangelicka, parafia w Pogódkach. Pod koniec XIX w. zakupiona została przez Komisję Kolonizacyjną i zasiedlona przez osadników niemieckich.

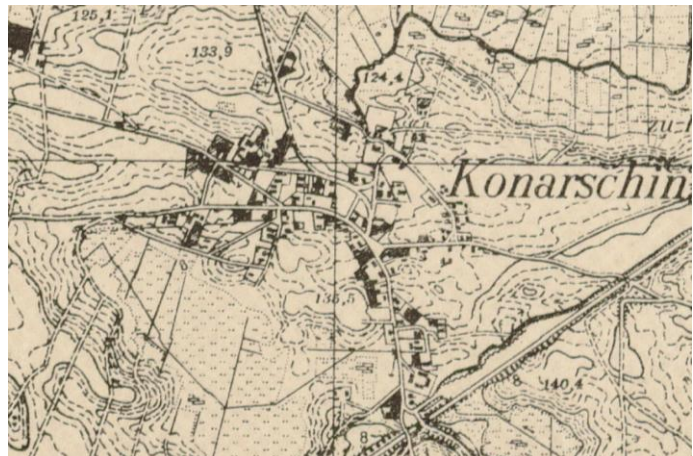

Układ przestrzenny: wieś leży przy drodze Czerniki - Pogódki. W części północnej niewielki odcinek zabudowy o formie ulicowej, w południowej - dawniej niewielkie założenie folwarczne, obecnie zabudowa ulicowa z zespołem budynków szkoły, na obrzeżach pojedyncze zagrody wzdłuż dróg do Garczyna i Pogódek.

KONARZYN

Dawne nazwy: Konarzyn, Osowo, Konarschin.

Podstawowe dane historyczne: w 1624 r. istniał tu piec smolny, w drugiej połowie XVII w. wymieniana w lustracjach jako wieś królewska. W 1664 r. posiadała 12 włók, w tym jedna należała do sołtysa. Przed wojnami szwedzkimi było 12 gospodarstw chłopskich - w 1664 r. tylko trzy, każdy gospodarował na 1 włóce (16, 8 ha), pozostałe leżały odłogiem (puste). We wsi była karczma, która została opuszczona. Konarzyny otrzymały przywilej lokacyjny od starosty kiszewskiego - Konarskiego, ale podczas działań wojennych w czasie potopu szwedzkiego wszystkie dokumenty zaginęły.

Według katastru z 1772 r. była to wieś królewska, w której mieszkano 4 chłopów wyznania luterńskiego, pozostali mieszkańcy byli katolikami. Wieś liczyła powierzchni 13 ¼ włók, w tym chałupnik i 1 włoka lemańska. Podczas gorszych czasów nie wszystkie włoki były obsiane. Na 1 włokę wysiew wynosił 7 korców żyta, 1 jęczmienia, 1 ½ gryki. Owies i groch nie były wysiewane. Ich bydło pasło się w lasach. Mieszkańcy mieli prawo do drewna opałowego i budowlanego. Sołtys płacił 6 talarów czynszu, leman 9 talarów 30 groszy, chłopci razem – 82 talary 60 groszy i każdy musiał dać 1 gęś, 2 kury. Szarwark odrabiać musiało 14 chłopów - każdy po 3 dni w Semlinie (dziś gm. Zblewo), 2 dni pracować przy wywozie gnoju i 5 dni odrabiać własnoręcznie. Poglówne wynosiło od chałupników 3 talary i 30 groszy od chłopów 18 talarów 16 groszy. Hiberny płacono za komornika 6 talarów, za chłopów 28 talarów i 60 groszy, łanowe za chałupnika 60 groszy, za chłopów 4 talary 60 groszy. „Wachtgeld” każdy gospodarz płacił 6 groszy. Wieś posiadała dwa przywileje wystawione przez Stanisława Skórzewskiego starostę kiszewskiego 1 1743 r. i 1748 r.⁶⁴

⁶⁴ H. Schuch, op. cit., s. 134-135;

Pod koniec XVIII w. była to już duża wieś włościańska licząca 30 zagród. W 1819 r. otrzymała ponownie prawa wiejskie przywilejem z Gdańska. Około 1880 r. Konarzyny należały do powiatu kościerskiego, posiadały 9404 morgi obszaru, 31 zagród, 33 rodzin chłopskich i 678 mieszkańców. We wsi była szkoła katolicka i karczma.

Układ przestrzenny: wieś Konarzyny od południa otaczają Bory Tucholskie, od północy Jezioro Krąg. Jest to duża wieś wielodrożna z licznymi placykami, na których stoją krzyże lub kapliczki. Na jednym z większych placów jest kościół. Cmentarz i szkoła oddalone od centrum wsi, w części północnej.

MALIKI DOLNE

Dawne nazwy: Malchowy Dolne, Malikowy D., Malkowy D., Nieder Malkau.

Podstawowe dane historyczne: Wieś folwarczna założona przed 1570 r. jako własność szlachecka.

Według katastru z 1772 r. Dolne Maliki z Pustkowień Turowo (które było spalone) należało do Ignacego Czarnowskiego, Polaka i katolika. Mieszkańcy wsi byli mieszanego wyznania. Mieszkał tu 1 szlachcic, 3 najemców, 1 młynarz, 7 komorników, w tym 1 szewc i 1 pastuch. 8 włók. Zasiew: 35 korców żyta, 8 jęczmienia, 40 owsa, 4 ½ grochu, 3 gryki, ¼ lnu. Każdy najemca płacił 3 talary czynszu i musiał 8 dni odpracować. Poglówne wynosiło 5 talarów 85 groszy. Bydło: 8 krów, 4 jałówki, 16 owiec, 16 świń.⁶⁵

W latach 80 XIX w. właścicielem folwarku był Wilhelm Hall, który miał prawo zasiadania w sejmiku powiatowym. W tym okresie majątek jego wynosił 305,13 ha obszaru, posiadał wodny młyn i olejarnię. W 1868 r. było 82 mieszkańców, 6 domów mieszkalnych, szkoły nie było, dzieci uczęszczały do szkoły ewangelickiej we wsi Kobyle. Majątek folwarczy istniał przypuszczalnie do końca II wojny światowej. Po 1945 r. założono tu Państwowe Gospodarstwo Rolne, wybudowano osiedle mieszkaniowe dla robotników PGR-u.

Układ przestrzenny: wieś usytuowana przy drodze z Kobyla do Góry. Zabudowana folwarczna i założenie dworsko-parkowe niezachowane, z założenia istnieje park, który zatracił swój pierwotny układ. W części północnej osiedle mieszkaniowe budynków wielorodzinnych i zabudowania gospodarcze dawnych PGR-ów z drugiej połowy lat 50. XX wieku.

MALIKI GÓRNE

Dawne nazwy: Małki, Malchowy Górne, Malkau, Mahlkau.

Podstawowe dane historyczne: Wieś założona przed 1570 r., był tu folwark królewski i wieś chłopska. Wieś mała - sołtys i nie więcej jak dwa gospodarstwa chłopskie. Po wojnach szwedzkich wieś opustoszała, siostra dawnego sołtysa Mikołaja Bogurskiego - Anna Szeliska, którego gospodarstwo było zrujnowane, potwierdziła nadanie przywileju lokacyjnego, ale dokument zaginął. Natomiast folwark osadzony był na 12 włókach, było 3 zagrodników przed wojnami szwedzkimi, w 1664 r. ziemia folwarczna leżała

odłogiem i tylko w jednej chałupie mieszkała samotna kobieta.

Według katastru z 1772 r. Maliki Górne były wydierżawione przez Jahanna Skralla za 540 florenów lub 180 talarów. Chłopi z Konarzyn musieli tu pracować przy szarwarku. Każdy z 3 chałupników musiał 312 dni odpracować ręcznie.⁶⁶

W latach 80. XIX w. folwark obejmował około 260 ha ziemi. W 1867 r. było tu 5 budynków mieszkalnych, 70 mieszkańców, parafia katolicka w Starej Kiszewie, szkoła ewangelicka we wsi Kobyle, do której uczęszczali również dzieci katolickie z G. Malików.

Układ przestrzenny: zabudowa historyczna przekształcona, zachował się zespół budynków szkoły, pozostałe obiekty o wartościach historycznych nie istnieją lub są w trakcie przebudowy.

NOWE POLASZKI

Dawna nazwa: Neu Paleschken.

Podstawowe dane historyczne: wieś Nowe Polaszki założona została w XIV w. jako wieś chłopska, lokowana na prawie chełmińskim, na 50 łanach. W XVIII w. dzierżawiona. W 1711 r. dziedzicem był protestant, który nie płacił na rzecz kościoła katolickiego, stąd brak wiadomości na temat wsi. Według spisu z 1772 r. Nowe Polaszki należały do Skórzewskiego. W tym okresie we wsi było 17 zagród chłopskich, 1 karczmarz, 1 kowal, 6 zagrodników, 1 robotnik, 2 pastuchów, 1 kaznodzieja. Wszyscy oni byli luteranami. Do wsi należało Pustkowie Kuhberg o dwóch włókach ziemi ornej, które dzierżawiono za 70 florenów. Chłopi mieli 24 włoki ornej ziemi i 10 mórg lasu, każdy wysiewał 7 ½ korca żyta, 2 ½ jęczmienia, 2 owsa, ¾ grochu, 1/8 lnu. Każdy chłop zobowiązany był do prac polowych (8 tygodni pługiem, 8 kosą, 4 grabiami, 4 broną, 2 dni pomagać w zwożeniu zboża i 4 dni wywożenia gnoju z folwarku w Starych Polaszkach) i płacenia czynszu na rzecz folwarku w Starych Polaszkach 9 talarów, zagrodnicy – 4 ½ talara, kowal 4 ¼ talara. Poglówne wynosiło 36 talarów, Pustkowie było wolne⁶⁷.

W 1791 r. Fryderyk Wilhelm II nadał prawo dziedzictwa w Starych i Nowych Polaszkach wraz z pustkowiami Wilcze Błota i Kuhberg tajnemu radcy v. Beyer. Po śmierci Ludwiki Skórzewskiej z Czapskich Nowe Polaszki należały do Beyera. Pod koniec XVIII w. Nowe Polaszki były dużą wsią liczącą 27 zagród. W latach 80. XIX w. Nowe Polaszki stanowiły dobra szlacheckie. We wsi był kościół parafialny ewangelicki wybudowany w 1842 r. (pierwszy w 1707 r.), szkoła ewangelicka, dwie karczmy, parafia katolicka w Starej Kiszewie. Wieś obejmowała około 4526 mórg obszaru, 21 gospodarstw chłopskich i 11 zagrodniczych. W 1869 r. było 443 mieszkańców, w 1878 r. liczba mieszkańców wzrosła do 484. Nowe Polaszki do I wojny światowej zamieszkiwała w przeważającej części ludność niemiecka, która częściowo wyemigrowała po 1918 r., pozostali wprowadzili się w 1945 r.

Układ przestrzenny: Nowe Polaszki leżą w rozwidleniu dróg łączących Stare Polaszki ze Starym Bukowcem i z Wielkim Klinczem. Od północy granicę wyznaczają jeziora: Polaszkowskie, Długie, Wykowo i Piaseczno, pozostałe tereny bezleśne, gleby urodzajne. Wieś zabudowana w kształcie owalnicy o placu dostosowanym do rzeźby terenu. Kościół usytuowany jest w centrum wsi, cmentarz w części północnej. Pierwotnie zabudowania duże chłopskie usytuowane były po zewnętrznej stronie drogi, a tylko nieliczne, małe zagrody w pobliżu kościoła.

⁶⁶ H. Schuch, op. cit., s. 133;

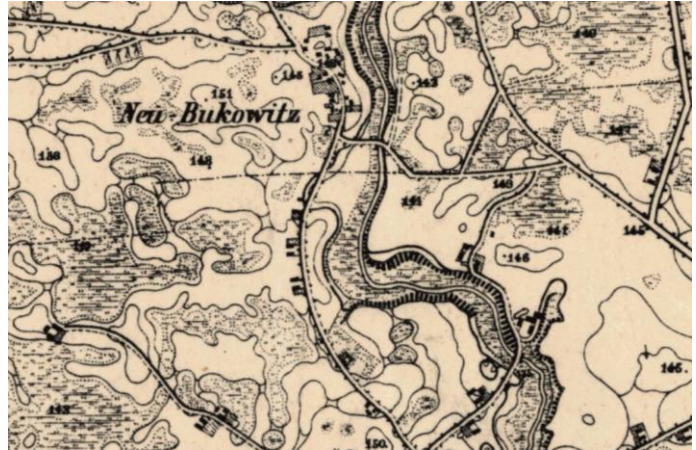
⁶⁷ H. Schuch, op. cit., s. 132;

NOWY BUKOWIEC

Dawna nazwa: Neu Bukowiec, Neu Bukowitz.

Podstawowe dane historyczne: wieś Nowy Bukowiec założona została w XVII w. W 1682 r. Stary i Nowy Bukowiec stanowiły niewielki majątek ziemski z młynem, dwiema karczmi i 4 gospodarstwami zagrodniczymi.

Według katastru z 1772 r. Nowy Bukowiec należał do Czarlińskiego z Kobysewa. Mieszkańcy byli luteranami. 8 chłopów i 1 pastuch. 20 włók. Wysiew na włókę 5 korców żyta, 1 jęczmienia, 1 owsa, pół grochu, 4 gryki, 1/8 lnu. Czyszczenie w całości wynosiło 450 fl., 10 gęsi, 40 kur. Nie obowiązywał szarwark⁶⁸.

W 1789 r. Nowy Bukowiec był wsią szlachecką włościańską z 9 gospodarstwami zagrodniczymi. W 1880 Bukowiec Stary, Nowy i Szlachecki należał do rodziny Czarlińskich. Wieś i dobra szlacheckie łącznie obejmowały 897 ha, we wsi był młyn, cegielnia i szkoła. W 1885 r. gmina wiejska Nowy Bukowiec obejmowała 374 ha i liczyła 143 mieszkańców. W latach 30. XX w. Nowy Bukowiec jako wieś gromadzka należał do powiatu kościerskiego gminy i parafii katolickiej Stara Kiszewa. Wieś liczyła 129, budynków mieszkalnych 16, gospodarczych 53, domy przeważnie drewniane, kryte słomą, 4 budynki mieszkalne murowane, obszar wynosił 493 ha.

Układ przestrzenny: wieś rozproszona, leży na wysoczyźnie morenowej na prawym brzegu rzeki Wierzycy. Między polami uprawnymi występują drobne parcele wilgotnych łąk i bagien. Niewielka zwarta zabudowa zagrodowa występuje po obu stronach drogi prowadzącej ze Starego Bukowica do Nowej Kiszewy.

OLPUCH

Dawne nazwy: Ozpuch, Klettenhagen.

Podstawowe dane historyczne: Niewielka wieś na terenie Borów Tucholskich założona została w XVII w. W 1624 r. wymieniana w dokumentach jako pustkowie smolne - osada między piecami smolnymi należąca do parafii kiszewskiej.

Według katastru z 1772 r. wieś z pięcioma polskimi gospodarstwami chłopskimi, podupadła. Wysiew wynosił 25 korców żyta, 5 jęczmienia, 25 gryki. Mieszkańcy korzystali z wolnych pastwisk w królewskim lesie i mieli prawo do bezpłatnego drewna opałowego i budowlanego. Czyszczenie wynosiło 41 talarów 60 groszy, ponadto musieli dostarczyć 5 gęsi i 10 kur. Szarwark obowiązywał 15 dni, zobowiązani byli również do 5 dni pracy przy wywożeniu gnoju. Półgłównego płacono 5 talarów i 30 groszy, hiberny – 10 talarów, łanowego – 1 talar 60 groszy⁶⁹.

W latach 80. XIX w. Olpuch obejmował 10 gospodarstw chłopskich i trzy gospodarstwa zagrodnicze, około 2970 mórg obszaru, we wsi była szkoła katolicka.

Układ przestrzenny: wieś ulicowa leży na polanie leśnej Borów Tucholskich, na północ od jeziora Przywłoczno. Do wsi należy kilka osad: Bestra Suka (dawniej do Nowej Kiszewy należąca), Lisia Huta i Olpuch Wdzydze - zabudowania dworca kolejowego. Na obrzeżach wsi domy letniskowe.

⁶⁸ H. Schuch, op. cit., s. 126;

⁶⁹ H. Schuch, op. cit., s. 139;

PAŁUBIN

Dawne nazwy: Pałubino, Pelowe, Polubin, Gross

Pallubin alias Palubien.

Podstawowe dane historyczne: nazwa miejscowości Pałubin wymieniona została po raz pierwszy w 1258 r. W dokumencie określającym granice przyległych wsi. Nie zachowały się inne materiały pisane z okresu średniowiecza. W XVI w. Pałubin był szlachecką wsią folwarczną. W 1648 r. właścicielem był v. Holtza, który płacił czynsze od 8 włók folwarcznych i 6 zagrodniczych.

Według katastru z 1772 r. Pałubin wraz z Pustkowie Pałubinek należał do Skórzewskiego - dawniejszego kasztelana chełmińskiego i starosty kiszewskiego, zamieszkałego w Starych Polaszkach. Wszyscy mieszkańcy wsi byli ewangelikami. Na Pustkowie mieszkał dzierżawca i 2 robotników folwarcznych. We wsi było 13 gospodarstw chłopskich, 6 zagrodniczych, 1 młynarz, 1 karczmarz, 2 komorników, 1 kowal i 1 pastuch; nie było folwarku. Chłopi mieli 16,5 włók, Pustkowie 3, las 2,5. Każdy chłop wysiewał 7,5 korca żyta, 1 ½ jęczmienia, 2 owsa, ½ grochu, ½ gryki, 1/8 lnu. Pustkowie wysiewało 15 korców żyta, 2 ½ jęczmienia, 9 owsa, 1 grochu, 1 gryki, 1/8 lnu. Dzierżawca płacił 50 talarów dzierżawy, każdy chłop 40 florenów czynszu. Młyn należał do młynarza, który wykupił go za 800 florenów, płacił z niego czynsz 280 florenów i 30 korców żyta. Szynkarz płacił 12 florenów, nie miał nic do odrobienia. Pogłówne 28 florenów 12 groszy. Pustkowie było od tego wolne. Bydła: 15 krów, 30 owiec, 30 świń⁷⁰. W 1868 r. było 295 mieszkańców. W latach 80. XIX w. była to wieś szlachecka, należała do powiatu kościerskiego, parafii katolickiej Stara Kiszewa i ewangelickiej Nowe Polaszki. Wieś posiadała młyn z tartakiem, karczmę, szkołę ewangelicką 18 chłopskich gospodarstw, 3 zagrodnicze, łącznie obszaru 2153 morgi.

Układ przestrzenny: Pałubin leży nad niewielką strugą Kaczynka wpadającą do Wierzycy. Wieś ulicowa zabudowana jest w kształcie widlicy. W południowo - zachodniej części znajdują się zabudowania młyna przy strudze Kaczynka. Przy wewnętrznej piaszczystej drodze wiejskiej średnie i duże zagrody po jej obu stronach. Przy głównej drodze alejowej zabudowa rozproszona.

RUDA

Dawne nazwy: Rudda.

Podstawowe dane historyczne: Młyn na Rudzie istniał od najdawniejszych czasów, pierwsze zapiski o młynie królewskim pochodzą z 1624 r. W 1664 r. młyn w Rudzie był o dwóch kołach na rzece Wierzycy, właścicielem był Kacper Barć, którego powinnością było czynsze w naturze płać do zamku kiszewskiego. Przy młynie był tartak, a przed wojnami szwedzkimi folusz.

Układ przestrzenny: młyn funkcjonuje w tym samym miejscu. Najbliższe otoczenie młyna jest zaniedbane.

⁷⁰ H. Schuch, op. cit., s. 131;

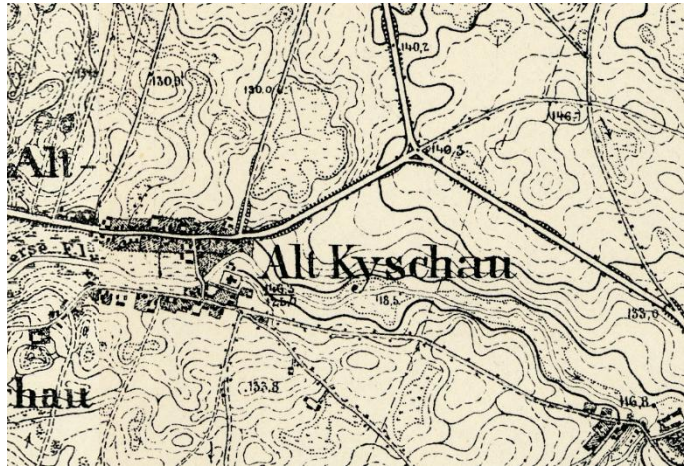
STARA KISZEWA

Dawne nazwy: Vela Kiseva, Kishovia, Kisew, Kyssow, Kyschau, Alt Kischau.

Podstawowe dane historyczne: Akt nadania ziemi kiszewskiej dla Mikołaja Przedpełkowica z rodu Łodziów, został wystawiony przez Mściwoja II w 1281 r. W 1296 r. król Władysław Łokietek potwierdził darowiznę wsi: Mrezino, Kiszewę, Damianową Dąbrowę i Lubnię dla w/w Mikołaja. W 1305 r. zmarł Mikołaj Przedpełkowic i zostawił majątek czterem synom. W 1308 r. Krzyżacy zagarnęli Pomorze, ale Kiszewa nadal pozostawała w rękach prywatnych. Przypuszczalnie na skutek nacisków ze strony Zakonu Krzyżackiego, bracia musieli sprzedać swoje posiadłości. Trzej bracia otrzymali wynagrodzenie, za co nabyli majątki poza granicami zakonnymi, w Polsce, najmłodszy z nich Jakub - kanonik, otrzymał dożywotnią rentę. W 1316 r. został podpisany akt sprzedaży dla Zakonu posiadłości rodziny Przedpełkowiców. Krzyżacy w niewielkiej odległości od wsi wybudowali zamek obronny (dziś Zamek Kiszewski), który stał się siedzibą komornictwa podległego wójtostwu tczewskiemu. W 1347 r. Kiszewa uzyskała lokację na prawie chełmińskim z 56 włókami. Od czasów krzyżackich była wsią kmiecią. Na początku wojny trzynastoletniej (1454-1466) zamek został zdobyty przez zaciężnych z Gdańska, ale wkrótce Krzyżacy go odzyskali pozostając tu do 1466 r. Po zwycięskiej dla Polski wojnie trzynastoletniej, na zamku kiszewskim siedzibę mieli polscy starostowie niegrodowi. Wieś Kiszewa, zwana Starą Kiszewą była jedną z bardziej zagospodarowanych wsi w XVI w. Znajdowało się 12 zagród chłopskich, kilku rzemieślników, dwóch zagrodników i karczma. Kościół drewniany wybudowany w 1573 r. stał na lewym brzegu rzeki Wierzycy. Następny kościół wybudowano po prawej stronie rzeki w 1741 r. ufundowany w dużej części przez starostę kiszewskiego S. Skórzewskiego. Dzisiejszy kościół powstał w 1891 r. Po wojnach szwedzkich Stara Kiszewa, jak większość wsi tego regionu, mocno podupadła. W 1664 r. nie było ani jednego gospodarstwa chłopskiego, tylko 5 zagrodników. Rzemieślnicy nie płacili czynszu, pieców smolnych w 1623 r. było 15, w 1664 r. tylko 4, młyn pod Zamkiem Kiszewskim był zrujnowany, nawet bartnicy narzekali na spustoszone barcie w borach. Według katastru z 1772 r. W Starej Kiszewie mieszkało 5 chłopów – Niemców i luteran, pozostała ludność była polska i katolicka. Było tu 29 włók, 15 mórg, w czym zawierały się 4 włóki kościelne, 4 ½ włóki było opisane jako komornicze, 2 włóki sołtysa. Na włókę wysiewano 5 korców żyta, 1 ½ jęczmienia, 2 ½ owsa, 1 grochu, 1 gryki. Chłopi posiadali prawo do drewna opałowego i budowlanego. 3 komorników płaciło czynszu 22 talary 60 groszy, chłopci – 122 talary 60 groszy, także zobowiązani byli do dostarczenia 24 gęsi i 48 kur. Każdy z 21 chłopów musiał w polu odrobić 1 poranek, 3 dni przy wywożeniu gnoju, ponadto zobowiązany był do 2 dni pracy kosą i 4 - grabiami. Poglówne od wszystkich wynosiło 16 talarów 60 groszy, hiberna - 23 talary 30 groszy, łanowe – 4 talary.⁷¹

Pod koniec XIX w. było 28 chłopskich gospodarstw, 26 zagrodników, 722 mieszkańców, 80 budynków mieszkalnych. Stara Kiszewa w okresie zaborów była jedną z najbardziej uświadomionych narodowo i dobrze zorganizowanych wsi w całym powiecie kościerskim.

Układ przestrzenny: Stara Kiszewa leży przy drodze Kościerzyna - Zblewo. Zabudowana jest po obu stronach rzeki Wierzycy, jest to stara wieś placowa przekształcona w dwurzędową widlicę. W środku wsi, w zakolu rzeki Wierzycy usytuowany jest kościół wraz z cmentarzem.

⁷¹ H. Schuch, op. cit., s. 131;

STARE POLASZKI

Dawne nazwy: Pelesowiz, Polaskowy, Alt Paleschken.

Podstawowe dane historyczne: w 1289 r. książę pomorski Mściwój II przekazał Polaszki (dzisiejsze Stare i Nowe) rycerzowi Albertowi, podkomorzemu z Tczewa. Na prośbę Alberta książę przeniósł darowiznę na klasztor byszewski. Wieś uzyskała lokację w 1350 r. na prawie chełmińskim, a w 1359 r. Krzyżacy wykupili całą posiadłość klasztorną. Po 1466 r., w okresie polskim, dobra polaszkowskie jako królewszczyzny zostały wydzierżawione szlachcie i razem z Nowymi Polaszkami miały powierzchnię 64 włóki⁷². W 1555 r. wieś należała do Niemojewskiego, któremu to król Zygmunt III podarował te dobra⁷³. Potem kolejno do rodziny Garczyńskich i od 1664 r. - Czapskich.

Według katastru z 1772 r. Stare Polaszki wraz z innymi dobrami należały do Stanisława Skórzewskiego (kasztelana i starosty), który był katolikiem i Polakiem. W jego posiadaniu był przywilej z 1420 r. oraz przywilej wystawiony przez króla Zygmunta III z 1555 r. Mieszkańcy Starych Polaszek byli różnych religii, natomiast Nowych byli luteranami. W Starych Polaszkach były dwa folwarki w tym Wilcze Błota (Wolfbruch). Mieszkał tu 1 szlachcic, 8 chłopów, 4 zagrodników, 3 najemców, 29 komorników, 1 szynkarz, 1 młynarz i 4 robotników. W Wilczych Błotach mieszkał szlachcic, w którego posiadaniu były dwa folwarki o łącznej powierzchni 28 ½ włóki, w tym 3 – lasu. Chłopi mieli 10 włók, proboszcz ½ włóki, który o d młynarza miał jeszcze 6 talarów dzierżawy, chociaż w przywileju z 1420 r. proboszcz miał 4 włóki. Do Nowych Polaszek należy 25 włók. Na folwarku zasiew wynosił 90 korców żyta, 20 jęczmienia, 60 owca, 6 grochu, 1 gryki. W folwarku Wilcze Błota wysiewano 7 ½ korców żyta, 1 ½ jęczmienia, 3 owsa, 1 grochu, ½ gryki. Młyn należał do młynarza, który płacił 60 korców żyta, 10 florenów zamiast utuczonych świń, za prawo do połowu węgorzy płacił 12 florenów. Każdy chłop płacił 7 talarów czynszu, musieli 4 dni z grabiami, 4 dni z kosą i 4 dni orki odrabiać, zagrodnicy połowę tego. Ponadto obowiązywał ich 1 dzień służby wart 6 groszy i 1 dzień służby oszacowany na 15 groszy. Poglównego płacono 24 floreny.⁷⁴

Na początku XIX w. mieszkańcy wsi skutecznie przeciwstawiali się próbom przesiedlenia ich na gorsze ziemie - do miejscowości Foshuta, która należała do właściciela Starych Polaszek. W 1827 r. nastąpiło uregulowanie stosunków między dworem, parafią i chłopami. Dziedzicem był Skórzewski i wraz z rodziną mieszkał w Starych Polaszkach. W 1772 r. wieś zamieszkiwana była przez 8 rodzin chłopskich, 4 rodziny półchłopskie (*Halbbauern*), 3 danników, 29 chałupników w tym karczmarz, młynarz i 4 rzemieślników. Do około 1840 roku rodzina Skórzewskich dzierżawiła majątek. W 1841 r. dziedzicem dóbr został Hanneman, po nim pułkownik Modrow. Pod koniec XIX w. we wsi było 12 posiadłości chłopskich, 2 zagrodnicze, kościół filialny należący do Starej Kiszewy, szkoła ewangelicka, karczma, ponadto fabryka krochmalu, cegielnia, uprawiano hodowlę bydła i owiec. W 1889-1903 zarządzała majątkiem Królewska Komisja Osiedleńcza dla Prus Zachodnich i Pomorza. Od 1903 r. do 1949 właścicielem dworu był Henryk Schmidt.

Układ przestrzenny: Stare Polaszki leżą na skrzyżowaniu dróg Czerniki - Nowe Polaszki i Liniewo - Stara Kiszewa. Przez wieś przepływa rzeka Kaczynką. Jest to stara wieś placowa, z kościołem w północno-zachodniej części. Przy kościele, po jego zachodniej stronie - duże założenie folwarczne z zespołem dworsko-parkowym, na południe od zabudowań folwarcznych - była osada pracowników folwarcznych.

⁷² H. Schuch, op. cit., s. 131;

⁷³ H. Schuch, op. cit., s. 131;

⁷⁴ H. Schuch, op. cit., s. 131-132;

STARY BUKOWIEC

Dawne nazwy: Bukowitz, Alt Bukowitz, Alt Buchen.

Podstawowe dane historyczne: Stary Bukowiec jako wieś folwarczna istniała już przed 1570 r. Była to własność szlachecka i obejmowała 27 włók. Od XVII w. majątek należał do rodziny Czarlińskich i przetrwał w ich rękach ponad 200 lat. Dwór wybudowano w 1682 r., przebudowany w 2 połowie XIX w.

Według katastru z 1772 r. Stary Bukowiec należał do Czarlińskiego z Kobysewa, który był katolikiem. Wszyscy mieszkańcy wsi byli luteranami. We wsi było 12 gospodarstw chłopskich, w folwarku – 3 zagrodników, 8 komorników, 1 młynarz, 1 szynkarz. Powierzchnia wsi wynosiła 19 ½ włóki i 2 włóki lasu. Każdy chłop obsiewał 8 korców żyta 2 jęczmienia 2 owsa, 1 grochu, 1 gryki, 1/8 lnu. Zagrodnicy z folwarku wysiewali razem 12 korców żyta, 3 jęczmienia, 9 owsa, 1 grochu i pół korca lnu. Każdy chłop płacił od 1/12 włóki 18 talarów 66 groszy czynszu oraz gęś i 4 kury. Zagrodnicy razem płacili 25 talarów, mniej mieli żadnego szarwarku oprócz 1 wozu do Kobysewa. Bydło: 18 krów, 9 jałówek, 36 owiec, 36 świń. Poglówne ze Starego i Nowego Bukowca wynosiło razem 22 talary i 45 groszy⁷⁵.

W 1885 r. gmina wiejska obejmowała Stary Bukowiec, Kolonię i Łasinek, łącznie 229 ha, ludności 79; obwód dworski obejmował Stary Bukowiec strażnicę, cegielnię i *Schedlinsuh.*, obszar wynosił 897 ha, ludności 166 (St. Bukowiec 117). W 1895 r., już po parcelacji części majątku obszar gminy wiejskiej obejmował 1030 ha. Ostatnim właścicielem folwarku i młyna w Starym Bukowcu do 1945 r. był Niemiec Engler. W latach 30. XX w. Stary Bukowiec jako wieś gromadzka, wchodził w skład powiatu kościerskiego w gminie i parafii katolickiej Stara Kiszewa. Wieś liczyła 49 budynków mieszkalnych, obejmowała 763 ha obszaru, 42 gospodarstwa rolne w tym 3 dzierżawione, dwa użytkowe, pozostałe samodzielne oraz folwark o obszarze 120 ha. Na rzece Wierzycy był młyn wodny, zajazd, 3 rzemieślników, szkoła z trzema nauczycielami, biblioteka T.C.L. i biblioteka Kółka Rolniczego oraz Ochotnicza Straż Ogniowa.

Układ przestrzenny: wieś leży po obu brzegach rzeki Wierzycy na falistej wysoczyźnie morenowej. Wieś ulicowa, pierwotnie zwarta zabudowa wzdłuż drogi po wschodniej stronie rzeki Wierzycy, po zachodniej założenie folwarczne z zespołem dworsko-ogrodowym i młyn. Po częściowej parcelacji pod koniec XIX w. wieś o zabudowie rozproszonej.

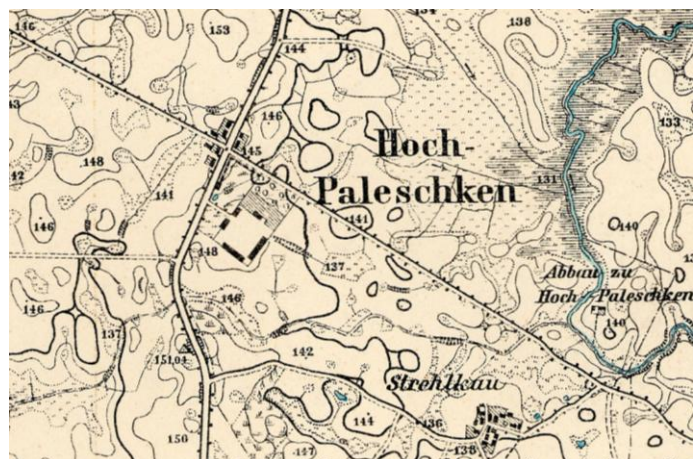

WILCZE BŁOTA

Dawne nazwy: Wolfsbruch, Hochpaleschken.

Podstawowe dane historyczne: Wilcze Błota stanowiły pierwotnie część majątku Stare Polaszki. W 1846 r. nastąpił podział dóbr polaszkowych i folwark Wilcze Błota odtąd stanowił samodzielną własność szlachecką. Dobra obejmowały 775 ha obszaru. W 1869 r. było 134 mieszkańców i 9 budynków mieszkalnych.

Układ przestrzenny: Wilcze Błota leżą przy drodze alejowej ze Starej Kiszewy do Starych Polaszek. Po wschodniej stronie drogi usytuowany jest dawny folwark z dużymi kubaturowo budynkami gospodarczymi, osiedle pracowników folwarcznych skupione było przy drodze po północnej stronie majątku. Po częściowej parcelacji majątku

⁷⁵ H. Schuch, op. cit., s. 126;

powstała zabudowa zagrodowa po obu stronach drogi do Starych Polaszek, natomiast najstarsze domy robotników folwarcznych nie istnieją.

ZAMEK KISZEWSKI

Dawna nazwa: Schloss Kischau.

Podstawowe dane historyczne: Historia zamku Kiszewskiego jest ściśle związana ze wsią Stara Kiszewa. W czasach przedpiastowskich założona została osada w zakolu rzeki Wierzycy usytuowana na terenie obecnego parku dworskiego. Ta niewielka osada nie posiadała wałów obronnych, była to tzw. osada otwarta, liczba domostw wahała się od 6 do 8, a długość jednej chaty wynosiła co najmniej 4 m. Najmłodsza ceramika z połowy XI w. graniczyła bezpośrednio z warstwą z XIV w., to znaczy, że osada zamieszkiwana była od IX do połowy XI w. Około 300 lat później Krzyżacy postawili tu zamek (około 20 m na zachód od osady), wykorzystując naturalne koryto rzeki - odnoga Wierzycy. Na terenie parku dworskiego podczas wykopalisk natrafiono na piwnicę gotycką oraz piec chlebowy zbudowany w XV w. Zamku właściwego, jak przypuszczano do tej pory, nie było, a zachowane mury piwnicy gotyckiej świadczą o istniejącym tu niewielkim domu gotyckim, przypuszczalnie była to siedziba urzędnika krzyżackiego zwanego komornikiem, podległym wójtowi tczewskiemu. Według Heisego miał tu stać właściwy zamek, który z wyspą młynów tworzył kompleks obronny. Dużego zamku nie było, jak również nie zachowały się ślady wyspy młynów. Młyn pod zamkiem istniał, według lustracji z 1664 r. po wojnach szwedzkich całkowicie zniszczony i odbudowywany przez ówczesnego dziedzica M. Działyńskiego.

Zamek Kiszewski został wybudowany na pograniczu posiadłości dóbr zakonnych i cystersów pelplińskich, na południu graniczył z wsią Chwarzno, dalej rozciągały się Bory Tucholskie, na północ z wsią Strzelki, której ziemie leżące na wschód od Małej Wierzycy należały do cystersów, pozostała część do zakonu Krzyżackiego.

W czasie panowania Zakonu Krzyżackiego miał tu swoją siedzibę urzędnik krzyżacki, od 1466 r. do 1772 r. - starostowie kiszewscy niegrodowi, przy zamku istniał również folwark. W 1772 r. starosta kiszewski Michał Skórczewski złożył przysięgę królowi pruskiemu.

Według katastru z 1772 r. Zamek Kiszewski należał do klucza królewskiej, był tu młyn, z którego płacono 100 talarów i 50 korców żyta czynszu, a także 1 gęs i 2 kury. Pogłównie wynosiło 60 talarów i 60 groszy, hiberna – tyle samo⁷⁶.

W 1856 r. wybudowano dwór, kilka lat później nowe budynki gospodarcze, założono park dworski. W latach 80. XIX w. Zamek Kiszewski posiadał jeden folwark, jeden młyn i zagrodę młynarza, 2 gospodarstwa chłopskie, obszar całego majątku wynosił 1652 morgi, 157 mieszkańców, 15 budynków mieszkalnych, w miejscu była szkoła ewangelicka, młyn wodny, tartak, gorzelnia.

Układ przestrzenny: Zamek Kiszewski leży około 1,5 km na południowy wschód od Starej Kiszewy. Po wschodniej stronie rzeki Wierzycy zachowały się pozostałości średniowiecznego zamku krzyżackiego, na terenie którego stoi dwór z połowy XIX w. Na południe od zabudowań zamkowych jest park otoczony dawnymi fosami zamkowymi, które w XIV w. stanowiły naturalną odnogę rzeki Wierzycy. Z Zamku Kiszewskiego prowadzą dwie drogi do głównej szosy Starogard - Kościerzyna, jedna prywatna przebiegająca przez teren założenia zamkowego, druga okalająca park dworski i fosę - tu niewielka osada dawnych domów mieszkalnych pofolwarcznych. Po zachodniej stronie rzeki, przy drodze do Chwarzna dwa duże gospodarstwa, a przy drodze do Starej Kiszewy zagroda, w której mieściła się dawniej szkoła. Przy rzece po wschodniej stronie młyn i zagroda młynarza.

⁷⁶ H. Schuch, op. cit., s. 133;

B. Dzieła architektury i budownictwa

Obiekty sakralne

Kościół parafialny pw. św. Antoniego Padewskiego w Konarzynach wzniesiony w l. 1934-1937 wg projektu Kazimierza Ulatowskiego, modernistyczny, zburzony w 1945 r., odbudowany w l. 1956-1957 na starych fundamentach według projektu Leopolda Taraszkiewicza i Jerzego Bojarskiego, murowany z cegły, otynkowany, na wysokim kamiennym fundamencie, z niską, masywną wieżą od południowego wschodu.

Kościół luterski, ob. rzymsko-katolicki, filialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Nowych Polaszkach wzniesiony został w l. 1784-1788 w konstrukcji szkieletowej z wieżą wtopioną w korpus. Remontowany w 1842 r. (wymiana pokrycia dachu), w 1870 r. (wymiana podwaliny). Rozbudowany w l. 1912-1913.

Kościół filialny pw. Matki Boskiej Częstochowskiej w Olpuchu wzniesiony został w l. 1933-1934, w wyniku wad konstrukcyjnych poddany remontowi kapitalnemu w l. 1936-1938, remontowany również po II wojnie światowej, w 1998 r. odnowiona została elewacja, w 2019 r. wymiana pokrycia dachu. Drewniany, opierany deskami, kryty blachą powlekaną.

Kościół parafialny św. Marcina w Starej Kiszewie wzniesiony w l. 1889-1891 według projektu Hunratha z Kościerzyny w stylu neogotyckim, z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, oszkarpowany, z poligonalnie zamkniętym prezbiterium i smukłą wieżą od zachodu.

Kościół parafialny pw. św. Mikołaja w Starych Polaszkach wzniesiony został w poł. XVIII w., barokowy, murowany z cegły, otynkowany, salowy, z wbudowaną wieżą.

Kaplica cmentarna w Starej Kiszewie wzniesiona na początku XX w., drewniana, w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, kryta dwuspadowym dachem.

Kapliczki przydrożne w Chwarzenku (1946 r.), dwie w Chwarznie (obie z poł. XX w.), Górnych Malikach (l. 30-te XX w.), Lipach (poł. XX w.), Nowych Polaszkach (l. 40-te XX w.), Olpuchu (poł. XX w.) – murowane, typu wnękowego. Kapliczka w Starej Kiszewie przy ul. Tysiąclecia (XIX/XX w.) – drewniana, słupowa. Kapliczka w Wilczych Błotach (1948 r.) – betonowa, w formie monumentalnego pomnika. Krzyże przydrożne w Konarzynach (ok. 1935 r. i pocz. XX w.) i w Strudze (pocz. XX w.) – drewniane, z postacią ukrzyżowanego Chrystusa. Figura Matki Boskiej w Pałubinie (l. 30-te XX w.) – figura betonowa na wysokim betonowym cokole.

Obiekty rezydencjonalne

Dwór w Bożympolu Szlacheckim wzniesiony został w 1857 r. w połowie XIX w. właścicielem był Rogowski, około 1880 r. Zalewski, przez II wojnę światową należał do Maślanki, który oddał majątek w dzierżawę Bieleckiemu.

Dwór w Chwarznie wzniesiony pod k. XIX w. dla rodziny Czarlińskich., przebudowany w XX w.

Dwór myśliwski w Czernikach zbudowany został w 1900 r. dla rodziny Neumannów. Dwukondygnacyjny, z ośmioboczną wieżą od północnego-zachodu.

Dwór w Starych Polaszkach wzniesiony w 1748 r. przez Skórzewskich, wewnątrz przebudowane w XIX i XX w., po II wojnie światowej urządzono tu szkołę, w 1985 r. dwór połączono od zachodu parterowym łącznikiem z nowo wybudowanym budynkiem szkoły, remontowany w 2007 r. i 2013 r.

Dwór w Starym Bukowcu wzniesiony został w 1682 r., przebudowany w 2 poł. XIX w. i w XX w., remontowany w 1995 r.

Dwór w Wilczych Błotach wzniesiony na pocz. XIX w., przebudowany około 1906 r., przeznaczony na szkołę, która działała tu do 1993 r.

Dwór w Zamku Kiszewskim wzniesiony przez Joachima Englera w 1856 r. na terenie dawnego założenia zamkowego.

Obiekty użyteczności publicznej

Szkoła w Bartoszymlesie wzniesiona około 1910 r., murowana z czerwonej cegły licowej, w dobrym stanie technicznym. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Szkoła w Chwarzenku wzniesiona około 1900 r., murowana z czerwonej cegły licowej. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Szkoła w Górnych Malikach wzniesiona około 1900 r., murowana z czerwonej cegły licowej z tynkowanymi płycinami. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Szkoła w Kobylach wzniesiona około 1900 r., murowana, tynkowana z detalem architektonicznym z czerwonej cegły licowej. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Szkoła w Konarzynach wzniesiona około 1910 r., murowana z czerwonej cegły licowej. Obecnie Środowiskowy Dom Samopomocy.

Szkoła w Konarzynach wzniesiona na pocz. XX w., murowana z czerwonej cegły licowej. Obecnie plebania.

Szkoła w Lipach wzniesiona została około 1910 r., murowana z czerwonej cegły licowej, częściowo tynkowana. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Szkoła w Nowych Polaszkach wzniesiona w 1 ćw. XX w., murowana z czerwonej cegły licowej. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Szkoła w Nowych Polaszkach wzniesiona w l. 20-tych XX w., murowana, otynkowana. Nadal pełni funkcje szkoły.

Szkoła w Olpuchu wzniesiona w l. 20-tych XX w., murowana, otynkowana. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Szkoła w Starych Polaszkach wzniesiona na przełomie XIX i XX w., murowana z czerwonej cegły licowej, częściowo tynkowana. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Szkoła w Starym Bukowcu wzniesiona w 4 ćw. XIX w., murowana z czerwonej cegły licowej, częściowo tynkowana. Obecnie pełni funkcje świetlicy.

Szkoła w Starej Kiszewie wzniesiona około 1910 r. murowana z czerwonej cegły licowej. Obecnie pełni funkcje przedszkola.

Budynek dawnej poczty w Starej Kiszewie wzniesiony około 1900 r., murowany z czerwonej cegły licowej, częściowo tynkowany. Obecnie pełni funkcje usługowe.

Budynek dawnej poczty w Starym Bukowcu wzniesiony na pocz. XX w., murowany z czerwonej cegły licowej. Obecnie pełni funkcje mieszkalne.

Budynek banku w Starej Kiszewie wzniesiony na początku XX w., murowany z cegły, otynkowany, z detalem architektonicznym z czerwonej cegły licowej. Obecnie pełni funkcje usługowe.

Gospoda w Konarzynach wzniesiona pod koniec XIX w., murowana z czerwonej cegły licowej. Nadal pełni funkcje usługowo-gastronomiczne.

Obiekty mieszkalne

O bogatym dziedzictwie kulturowym gminy świadczy zachowane budownictwo mieszkalne, szczególnie nieliczna już dziś grupa zabytków budownictwa drewnianego w Konarzynach, Nowym Bukowcu, Olpuchu, Starej Kiszewie, Wygoninie. Są to obiekty wznoszone w konstrukcji wieńcowo-zrębowej lub sumikowo-łątkowej, często opierane deskami. Z okresu międzywojennego interesującym przykładem budownictwa drewnianego są tzw. poniatówki. Całe zespoły zabudowy składające się z domów i budynków gospodarczych i inwentarskich zachowały się w miejscowości Góra. Wysokimi wartościami historycznymi i kulturowymi odznaczają się zachowane leśniczówki i gajówki w Ciągardle, Grzybnie z lat 70-tych XIX w. oraz dom pracowników leśnych w Pikowie z 1931 r.

C. Dzieła budownictwa obronnego

Zespół zamkowy w Zamku Kiszewskim pochodzi z XIV w., zbudowany został przez Zakon Krzyżacki jako zamek o charakterze obronnym i siedziba województwa, później siedziba starostwa polskiego. Założenie składało się z Zamku Wysokiego (w skład którego wchodziły mury obronne, budynki gospodarcze wewnątrz dziedzińca) oraz terenu poza murami otoczonego fosami. Zespół składa się z dworu (1856 r.), spichlerza (2 poł. XIX w.), baszty bramnej (XIV w., przebud. XVII w.), murów obronnych (XIV w.), wieża (2 poł. XIX w.).

D. Obiekty techniki

Kuźnia w Wilczych Błotach wzniesiona w 4 ćw. XIX w., murowana z cegły licowej, na kamiennej podmurówce, z dachem dwuspadowym (dachówka karpiówka)..

Kuźnia w Foshucie wzniesiona w l. 30-tych XX w., murowana z czerwonej cegły licowej, z dachem dwuspadowym (dachówka cementowa, zakładkowa).

Kuźnia w Nowych Polaszkach wzniesiona pod koniec XIX w., murowana częściowo z kamienia częściowo z czerwonej cegły licowej, kryta dachem dwuspadowym (blachodachówka).

Młyn w Starym Bukowcu wzniesiony w 1935 r., murowany z czerwonej cegły licowej, szczyt północny w konstrukcji ryglowej, kryty dachem dwuspadowym (blacha trapezowa).

Młyn w Pałubinie (6a) wzniesiony około 1910 r., murowany z czerwonej cegły licowej, parter tynkowany, ostatnia kondygnacja w konstrukcji szkieletowej opieranej deskami. W średnim stanie technicznym (widoczne niewielkie spękania ściany południowej, wypłukane spoiny w ścianie północnej).

Młyn w Pałubinie (18) wzniesiony około 19880 r., w konstrukcji szkieletowej opieranej deskami, na wysokim kamienno-ceglanym fundamencie.

Zespół stacji kolejowej w Bąku powstał w l. 1926-1927, składa się z dworca kolejowego, nastawni kolejowej, budynku gospodarczego i toalet oraz domów i budynków gospodarczych dla pracowników obsługujących stację.

Zespół stacji kolejowej w Olpuchu-Wdzydze powstał w l. 1926-1927, składa się z dworca kolejowego, budynku toalet oraz domów i budynków gospodarczych dla pracowników obsługujących stację.

E. Cmentarze

Cmentarz ewangelicki w Bartoszymlesie powstał przypuszczalnie w 2 połowie XIX w., nieczynny, położony w zachodniej części wsi bezpośrednio przy drodze Bartoszyłas-Stary Bukowiec, na stoku małego wzniesienia zachował się fragment muru oporowego z kamieni polnych oraz betonowe schody, nagrobki nie zachowały się, brak starodrzewu.

Cmentarz ewangelicki w Czernikach powstał na przełomie XIX/XX w., nieczynny, położony około 600 m na północ od wsi, leży na południowym skraju lasu po stronie zachodniej drogi gruntowej Czerniki-Garczyn, na małym wzniesieniu. Nagrobki ani starodrzew nie zachowały się, teren porośnięty samosiewami.

Cmentarz protestancki w Górze z 2 poł. XIX w., nieczynny, na cmentarzu jeden obiekt – kaplica grobowa rodziny Schultz, murowana, obecnie w stanie ruiny.

Cmentarz ewangelicki w Kobylach powstał przypuszczalnie w poł. XIX w., nieczynny, położony w lesie, ok. 400 m na pd. od szosy Stara Kiszewa-Pogódki. Nagrobki ani starodrzew nie zachowały się, porośnięty samosiewami.

Cmentarz parafialny rzymsko-katolicki w Konarzynach powstał w 1930 r., czynny, położony w północnej części wsi przy drodze gruntowej Bartoszyłas-Konarzyny, nagrobki powojenne, cmentarz otaczają nieliczne drzewa w wieku około 40-50 lat (brzozy i świerki).

Cmentarz ewangelicki w Nowych Polaszkach powstał przypuszczalnie w XVIII w., nieczynny, położony na wzniesieniu po południowej stronie drogi Nowe Polaszki-Kościerzyna, na zachodnim skraju wsi. Zachował się starodrzew i nieliczne fragmenty nagrobków.

Cmentarz ewangelicki w Nowych Polaszkach powstał przypuszczalnie w poł. XIX w., nieczynny, położony na północnym skraju wsi, po wschodniej stronie drogi gruntowej Nowe Polaszki-Chrztowo, na małym wzniesieniu. Zachowany starodrzew, fragmenty ogrodzenia, nieliczne nagrobki.

Cmentarz przykościelny rzymsko-katolicki w Olpuchu powstał w 1932 r., czynny, nagrobki powojenne.

Cmentarz ewangelicki w Pałubinie powstał w 2 poł. XIX w., nieczynny, położony po południowej stronie szosy Stara Kiszewa-Pogódki, oddalony od centrum wsi około 0,5 km w kierunku zachodnim. Zachowane nieliczne fragmenty nagrobków, zachowany starodrzew, porośnięty samosiewami.

Cmentarz przykościelny w Starej Kiszewie powstał w 1740 r., powiększony w XIX w., położony wokół kościoła i na południowym stoku wzniesienia, zachowane historyczne nagrobki i częściowo starodrzew (przy kościele).

Cmentarz ewangelicki w Starych Polaszkach powstał na pocz. XX w., położony na północ od drogi Stare Polaszki-Nowe Polaszki, od wsi oddalony około 1,5 km. Zachowane fragmenty nagrobków, porośnięty samosiewami.

Cmentarz parafialny rzymsko-katolicki w Starych Polaszkach powstał na pocz. XX w., położony przy drodze ok. 300 m na południowy wschód od jez. Polaszkowskiego. Zachowane historyczne ogrodzenie, nagrobki powojenne.

Cmentarz ewangelicki w Starym Bukowcu powstał przypuszczalnie pod k. XIX w., położony na południe od wsi na terenie leśnym, po zach. stronie drogi gruntowej Bartoszylas-Stary Bukowiec. Zachowane nieliczne fragmenty historycznych nagrobków, porośnięty samosiewami.

F. Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni

Park podworski w Chwarzenku założony w XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, układ kompozycyjny nie zachował się, starodrzew zachowywany szczątkowo, na terenie parku urządzono plac zabaw.

Park podworski w Chwarznie powstał w XIX w. (?), park o kompozycji geometrycznej, układ kompozycyjny nie zachował się, nie zachował się starodrzew, teren parku obecnie przeznaczony na pole uprawne.

Park podworski w Czernikach powstał w 1 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, układ kompozycyjny nie zachował się, starodrzew zachowywany szczątkowo.

Park podworski w Dolnych Malikach powstał w XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, układ kompozycyjny zachowany częściowo – zachowany układ wodny i część alejek, zachowany starodrzew.

Relikty parku podworskiego w Górze powstał w XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, układ kompozycyjny zachowany szczątkowo, zachowany częściowo starodrzew.

Ogród dworski w Starych Polaszkach z XIX w., ogród o swobodnej kompozycji, układ kompozycyjny zachowany szczątkowo, zachowany starodrzew.

Ogród dworski w Starym Bukowcu powstał na pocz. XX w., ogród o swobodnej kompozycji, zachowały się pojedyncze egzemplarze starodrzewu.

Park podworski w Wilczych Błotach powstał w 2 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, układ kompozycyjny zachowany, zachowany starodrzew.

Park podworski w Zamku Kiszewskim powstał w 2 poł. XIX w., park typu krajobrazowego o swobodnej kompozycji, układ kompozycyjny zachowany – zachowany układ wodny i starodrzew.

Zadrzewienie przy szkole w Nowych Polaszkach z lat 20-tych XX w., zachowany starodrzew.

Aleja do dworu w Starych Polaszkach z 2 poł. XIX w., zachowany starodrzew.

Aleja do dworu w Starym Bukowcu z pocz. XX w., zachowany starodrzew.

G. Pomniki i miejsca pamięci

Pomnik martyrologii w Lipach z 2011 r., pomnik upamiętnia ofiary II wojny światowej, pomordowane w marcu 1945 r. – granitowy głaz z napisem.

Pomnik Pomordowanych podczas II wojny światowej przy ul. Kościerskiej w Starej Kiszewie z 2 poł. XX w. – czarna granitowa płyta na cementowym postumencie.

Grób masowy na cmentarzu komunalnym przy ul. Kościerskiej w Starej Kiszewie z 1939 r. - grób upamiętnia współczesny pomnik formie granitowych leżących tumb, z krzyżem na cokole, na którym umieszczona jest płyta z czarnego granitu z napisem, otoczony granitowymi słupkami, pomiędzy którymi zawieszono kuty ozdobny łańcuch.

5.2.4. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome w gminie Stara Kiszewa wpisane do rejestru zabytków województwa pomorskiego to wyposażenie kościołów w Starej Kiszewie i Starych Polaszkach.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Stanowiska archeologiczne z terenu gminy to cmentarzyska płaskie, grody wczesnośredniowieczne oraz osady, o chronologii od epoki wczesnego żelaza po okres późnośredniowieczny. Własną ekspozycję terenową posiadają grody w Nowych Polaszkach i Zamku Kiszewskim. Z obszaru gminy Stara Kiszewa do wojewódzkiej ewidencji zabytków włączonych zostało 54 stanowisk archeologicznych, w tym 10 jest wpisanych do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Osada wielokulturowa w Starej Kiszewie położona jest 2 km na zachód od wsi, po południowej stronie drogi prowadzącej do wsi Bartoszyłasy. Osada datowana jest na okres lateński i wczesnośredniowieczny. W okresie lateńskim użytkowana była przez ludność kultury wschodniopomorskiej.

Grodzisko z wczesnego średniowiecza w Nowych Polaszkach położone jest w odległości około 2,5 km na północny wschód od centrum wsi, na cyplu jeziora Polaszkowskiego, od lądu oddzielone jest wałem ziemnym.

Osada otwarta w Starych Polaszkach położona jest 400 m na północny zachód od centrum wsi, na niewielkim wzniesieniu otoczonym polami uprawnymi, na południe od cmentarza. Osada datowana jest na młodszą epokę kamienia, wczesną epokę żelaza i na średniowiecze. Osadnictwo średniowieczne wiązać można z odkrytym w pobliżu drewnianym pomostem.

Cmentarzysko płaskie w Starych Polaszkach położone na wzniesieniu nad jeziorem Polaszkowskim, około 1,5 km na północny zachód od centrum wsi. Cmentarzysko datowane jest na wczesną epokę żelaza (wczesny i środkowy okres lateński). W toku badań wykopaliskowych w 1961 r. zbadano część cmentarzystwa, odkryto tu 13 grobów skrzynkowych, 3 groby popielnicowe, 10 grobów zniszczonych i 1 palenisko. Groby zawierały popielnice gliniane m.in. popielnicę twarzową, ozdoby z brązu, żelaza i szkła.

Cmentarzysko płaskie w Bartoszymlesie położone jest około 1,5 km na wschód od centrum wsi, przy drodze prowadzącej z Bartoszegolasu do Starej Kiszewy, tuż przy granicy wsi. Cmentarzysko datowane jest na wczesny i środkowy okres lateński. Wraz z pobliską osadą stanowi kompleks osadniczy z okresu lateńskiego.

Grodzisko w Zamku Kiszewskim położone jest naprzeciwko zamku krzyżackiego, między rzeką Wierzą a drogą ze Starej Kiszewy do Zblewa. Grodzisko datowane jest na okres wczesnośredniowieczny.

Osada otwarta w Starej Kiszewie położona jest około 2 km na zachód od Starej Kiszewy, pomiędzy rzeką Wierzą a drogą ze Starej Kiszewy do Bartoszegolasu. Osada datowana jest na okres wczesnośredniowieczny. W wyniku badań powierzchniowych w 1970 r. zebrano na niej liczny materiał zabytkowy. Wraz z pobliskimi stanowiskami wchodzi w skład kompleksu osadniczego z wczesnego średniowiecza.

Pomost w Starych Polaszkach o konstrukcji drewnianej, położony jest około 750 m na północny zachód od centrum wsi, na wschodnim brzegu rzeki Kaczynki. Datowany na okres średniowiecza. W toku badań ratowniczych w 1974 r. odkryto drewniane elementy konstrukcji obiektu oraz ceramikę średniowieczną. Z pobliską osadą tworzą wspólny kompleks osadniczy ze średniowiecza.

Cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych w Chwarznie położone na wzniesieniu około 1 km na północ od centrum wsi, w rozwidleniu dróg prowadzących z Chwarzna do Starej Kiszewy i Zamku Kiszewskiego. Cmentarzysko związane jest z ludnością kultury wschodniopomorskiej, datowane jest na wczesny i środkowy okres lateński (IV-II w p.n.e.). Znane z odkryć w 2 poł. XIX w. W 1877 r. zbadano tu 6 grobów skrzynkowych, zawierających m.in. popielnice twarzowe i ozdoby z brązu, żelaza i szkła. W 1974 r. odkryto tu ceramikę i przepalone kości ludzkie, pochodzące z uszkodzonych grobów.

W latach 1977 – 1984 prowadzone były tu badania archeologiczne pod kierownictwem Gabrieli Jeziorskiej. W 1978 r. odkryto 3 groby popielnicowe, kilka zniszczonych grobów, przypuszczalnie jamowych, miejsca palenia ognia, bruki kamienne oraz kilka skupisk zniszczonych naczyń – przypuszczalnie przystawek grobowych⁷⁷. W 1974 r. badania były kontynuowane. Odkryto 4 groby skrzynkowe, które zawierały od 1 do 7 popielnic, 2 groby popielnicowe z obstawą kamienną, 1 dziecięcy grób popielnicowy (bez obstawy, wkopany

⁷⁷ G. Jeziorska, Chwarzno, gm. Stara Kiszewa, woj. gdańskie, cmentarzysko kultury łużyckiej z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, w: Informator Archeologiczny. Badania 1978, Warszawa 1979, s. 53-54;

w miejsce palenia ognia, rolę popielnicy spełniał czerpak przykryty misą), konstrukcję kamienną, miejsce ciałopalenia⁷⁸. W 1979 r. odsłonięto konstrukcję dwóch rzędów kamieni oraz rozwidlające się koliście ciągi kamienne. W 1980 r. kontynuowano badania w tym miejscu. Znalezione również cztery groby popielnicowe, dwa miejsca palenia ognia, dwie niewielkie jamy i dwa skupiska kamieni oraz materiał ceramiczny, który pozwolił datować stanowisko na V okres epoki brązu⁷⁹. Podczas badań w 1981 r. odsłonięto bruk kamienny, który po zbadaniu w 1982 r. okazał się wierzchnią warstwą jamy, w wypełnisku znajdowały się rozrzucone w nieładzie kamienie, ślady spalonego drewna, grudy polepy, pojedyncze fragmenty ceramiki datującej obiekt na II w. n.e., niedaleko od niej odsłonięto drugą jamę, w której znaleziono fragmenty ceramiki. Odkryto również jednopopielnicowy grób kultury łużyckiej z V okresu brązu⁸⁰. W 1984 r. odsłonięto miejsca palenia ognia, jamy osadnicze z okresu kultury łużyckiej, skupiska ceramiki z wczesnego okresu wpływów rzymskich⁸¹.

Cmentarzysko w Chwarzenku położone jest na niewielkim wzniesieniu, około 1,5 km na północny wschód od wsi, po północnej stronie drogi prowadzącej do Wilczych Błot. Cmentarzysko płaskie w Chwarzenku datowane jest na wczesną epokę żelaza – okres Hallstatt D. W latach 1964, 1967 odkryto tu groby skrzynkowe zawierające popielnice oraz ozdoby z brązu i szkła.

W wojewódzkiej ewidencji zabytków znajdują się 54 stanowiska (w tym też te wpisane do rejestru zabytków). 0,056% z nich objętych jest ochroną na podstawie zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego: cmentarzysko płaskie z wczesnej epoki żelaza wpisane do rejestru zabytków (dec. Nr 121/Archeol. z dnia 10.12.1970r.), osada otwarta z wczesnego średniowiecza wpisana do rejestru zabytków (dec. Nr 120/Archeol. z dnia 10.12.1970 r.) i osada wczesnośredniowieczna wpisana do rejestru zabytków (dec. nr 206/Archeol. z dnia 01.12.1972 r.), pozostałe albo znajdują się na obszarach, dla których nie sporządzono miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, albo zostały ujawnione (w wyniku badań powierzchniowych) już po uchwaleniu planów.

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Na terenie gminy Stara Kiszewa nie ma muzeów wpisanych do państwowego rejestru muzeów. Brak również izb pamięci i innych tego typu placówek.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

17 października 2003 r. w Paryżu sporządzono Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego⁸². Polska stała się jej sygnatariuszem 8 lutego 2011 r. Jest to pierwszy międzynarodowy traktat, który stwarza ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego i podnoszenie jego rangi⁸³. Stanowi zachętę dla krajów świata do dostrzegania wagi tego dziedzictwa i do otaczania go opieką. Głównymi celami Konwencji jest:

- ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- zapewnianie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,
- wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- zapewnianie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe przejawia się między innymi w następujących działaniach⁸⁴:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne,

⁷⁸ G. Jeziorska, Chwarzno, gm. Stara Kiszewa, woj. gdańskie, cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej oraz groby z okresu wpływów rzymskich, w: Informator Archeologiczny. Badania 1979, Warszawa 1980, s. 104-105;

⁷⁹ G. Jeziorska, Chwarzno, gm. Stara Kiszewa, woj. gdańskie, cmentarzysko wielokulturowe: kultury wielbarskiej i kultury łużyckiej z V okresu brązu, w: Informator Archeologiczny. Badania 1982, Warszawa 1983, s. 332-333;

⁸⁰ G. Jeziorska, op.cit., s. 76;

⁸¹ G. Jeziorska, Chwarzno, gm. Stara Kiszewa, woj. gdańskie, Stanowisko 1, w: Informator Archeologiczny. Badania 1984, Warszawa 1985, s. 94 i 205;

⁸² Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011 nr 172 poz. 1018);

⁸³ Wikipedia Wolna Encyklopedia, hasło: Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, https://pl.wikipedia.org/wiki/Konwencja_UNESCO_w_sprawie_ochrony_niematerialnego_dziedzictwa_kulturowego [strona Wikimedia, dostęp: 29.06.2024 r.];

⁸⁴ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego...;

- praktyki społeczno-kulturowe,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Zachowanie niematerialnego dziedzictwa przyczynia się do zapewnienia społeczeństwu poczucia tożsamości i ciągłości kulturowej⁸⁵.

Przyjęcie przez nasze Państwo w/w Konwencji powinno skutkować podjęciem na poziomie nie tylko rządu, ale też samorządów działań ochronnych i działań mających na celu podniesienie świadomości na temat znaczenia dziedzictwa niematerialnego i promowania działań edukacyjnych na rzecz tego dziedzictwa. Wypełnienie tych zobowiązań polegać powinno na tworzeniu spisów regionalnego niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz angażowaniu w proces jego identyfikacji i ochrony grup, wspólnot i jednostek z nim związanych, a także organizacji pozarządowych. Dlatego też Gmina Stara Kiszewa powinna tworzyć ramy do działania oraz podejmować współpracę z instytucjami zajmującymi się działalnością kulturalną w celu badania, dokumentowania i propagowania dziedzictwa niematerialnego swojego regionu.

Obszar gminy Stara Kiszewa łączy w sobie dwie kultury: kociewską i kaszubską. Dominujący udział miała tu kultura kociewska, jednakże granice kulturowe były bardzo płynne i elementy kultury kaszubskiej współistniały z elementami kultury kociewskiej.

Dziedzictwem niematerialnym Kociewia jest dialekt kociewski. Badaniami nad gwarami kociewskimi zajmował się już na początku XX w. Kazimierz Nitsch. Także ks. dr Bernard Sychta, badając kulturę ludową m.in. Kociewia, utrzymywał w swoich pracach specyfikę miejscowego języka. Dzisiaj do wytrwałych badaczy dialektu kociewskiego zaliczyć można Marię Pająkowską-Kensik ze Świecia, profesora Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego i kierownika Podyplomowego Studium Edukacji Regionalnej. W swojej pracy naukowej i popularyzatorskiej zajmuje się głównie dialektem kociewskim na tle kultury. Oprócz popularnego „Słowniczka gwary kociewskiej”, wydała „Słowotwórstwo rzeczowników w dialekcie kociewskim” oraz rozprawę „Język a kultura ludowa”⁸⁶.

Obecnie gwary kociewskie ulegają w dużym stopniu wpływom języka ogólnego, jednak pewne cechy gwarowe utrzymują się nadal bardzo dobrze.

Dzięki zaznaczającej się coraz wyraźniej tendencji do podkreślania odrębności regionalnych, następuje ożywienie gwar kociewskich np. poprzez artykuły w lokalnej prasie, wydawnictwa z opowiadaniem (gadkami) kociewskimi, czy konkursy recytatorskie.

W części północno-wschodniej mieszają się wpływy kultury kociewskiej z kaszubską.

Dziedzictwem niematerialnym Kaszub jest język kaszubski. Język kaszubski został zarejestrowany w 2003 r. i został mu przyporządkowany kod CSB. Kaszubszczyzna jako język wywodzi się z grupy języków zachodniosłowiańskich, powstał na bazie dialektów pomorskich. Na jego współczesną formę wpływ miał język polski i niemiecki. Pierwsze próby zapisu tekstów w języku kaszubskim podjął w połowie XIX w. Florian Ceynowa, który zauważył, że kaszubski jest odrębnym językiem słowiańskim. W swojej książce „Zarés do Grammatikj Kašébsko-Słowjnskje Mòvè” wydanej w 1879 roku w Poznaniu zaproponował sposób zapisu tego języka. Najstarsze druki napisane po kaszubsku to „Duchowne piesnie Dra Marcina Luthera i inszych nabożnich mężów” autorstwa Szymona Krofeya z 1586 r. i „Mały Catechism Niemiecko Wándalski abo Słowięski” autorstwa Michała Pontanusa z 1643 r.⁸⁷

Obecnie niematerialna kultura tj. dawne pieśni, tańce, dawne zwyczaje czy obrzędy nie są już kultywowane przez mieszkańców jak jeszcze 50 lat temu.

Niematerialnymi elementami dziedzictwa kulturowego są także historyczne i geograficzne nazwy miejscowości, ich fragmentów, rzek, jezior czy części lasów, łąk i bagien. Większość nazw ziemi kiszewskiej datowana jest na okres średniowiecza, jak chociażby nazwa Starej Kiszewy (Vela Kiseva).

⁸⁵ Niematerialne Dziedzictwo Kulturowe, oprac. Narodowy Instytut Dziedzictwa, UNESCO 2011, s. 3;

⁸⁶ Kociewie kraina z tradycją, oprac. Tomasz Wiczyński, Starogard Gdański 2009, s. 30;

⁸⁷ Język Kaszubski – hasło w Wikipedii, https://pl.wikipedia.org/wiki/J%C4%99zyk_kaszubski, [strona MediaWiki, dostęp 29.06.2024 r.];

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość, adres	obiekt	nr rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków
1.	Stare Polaszki	kościół parafialny pw. Św. Mikołaja	A-259	8.12.1961 r.
2.	Stare Polaszki	dwór	A-260	8.12.1961 r.
3.	Zamek Kiszewski	zespół zamkowy (dwór, spichlerz, budynek gospodarczy, wieża bramna, mury obronne, park)	A-492	25.07.1969 r., 14.11.1981 r.
4.	Stary Bukowiec	dwór	A-991	23.07.1981 r.
5.	Wilcze Błota	kuźnia	A-996	2.10.1981 r.
6.	Stara Kiszewa	kościół parafialny pw. Św. Marcina wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1186	23.10.1987 r.
7.	Stara Kiszewa	cmentarz	A-1187	24.10.1987 r.
8.	Wilcze Błota	zespół dworsko-parkowy (dwór i park)	A-1781	21.03.2006 r.
9.	Nowe Polaszki	kościół luterański, obecnie rzymskokatolicki kościół filialny pw. Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny wraz z działką	A-1876	21.03.2011 r.

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	miejscowość	obiekt	nr rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków
1.	Stara Kiszewa	wyposażenie kościoła	B-280/90	7.03.1990 r.
2.	Stare Polaszki	wyposażenie kościoła	B-78/71	8.11.1971 r.

5.3.3. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	miejscowość	obiekt	chronologia	Nr rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków
1.	Nowe Polaszki	grodzisko i osada otwarta	wczesne średniowiecze	105/Archeol.	25.11.1970 r.
2.	Stara Kiszewa	osada otwarta	wczesne średniowiecze	120/Archeol.	10.12.1970 r.
3.	Bartoszyłas	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	121/Archeol.	10.12.1970 r.
4.	Zamek Kiszewski	grodzisko i osada otwarta	wczesne średniowiecze	205/Archeol.	1.12.1972 r.
5.	Stara Kiszewa	osada wczesnośredniowieczna	wczesne średniowiecze	206/Archeol.	1.12.1972 r.
6.	Stare Polaszki	pomost		251/Archeol.	26.06.1974 r.
7.	Chwarzenko	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	257/Archeol.	23.12.1975 r.
8.	Stare Polaszki	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	258/Archeol.	22.12.1975 r.
9.	Stare Polaszki	osada otwarta	obiekt wielokulturowy	259/Archeol.	23.12.1975 r.

10.	Chwarzno	cmentarzysko płaskie	obiekt wielokulturowy	298/Archeol.	16.10.1976 r.
-----	----------	----------------------	-----------------------	--------------	---------------

5.3.4. Ochrona konserwatorska w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego

Zgodnie z przepisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym do zadań własnych gminy należy kształtowanie polityki przestrzennej na terenie gminy, co realizowane jest poprzez plan ogólny gminy i miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. W myśl ww. ustawy, w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się zwłaszcza: (...) wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. W myśl art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego są prawną formą ochrony zabytków. Na organ sporządzający plan, ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym w art. 7 ust. 1 pkt 9 nakłada obowiązek ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Określone w Konstytucji cele Rzeczypospolitej wskazują na kierowanie się zasadą zrównoważonego rozwoju⁸⁸, odnosi się ona zarówno do ochrony środowiska przyrodniczego jak i dziedzictwa kulturowego i jest respektowana w ustalaniu planowania przestrzennego w Polsce.

W myśl art. 15 ust. 2 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym w miejscowych planach obowiązkowo określa się m.in.:

- zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego;
- zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu;
- zasady kształtowania krajobrazu;
- zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej.

W zależności od potrzeb i specyfiki obszaru w planie zagospodarowania przestrzennego można ustalić m.in.⁸⁹:

- granice obszarów rehabilitacji istniejącej zabudowy i infrastruktury technicznej;
- granice pomników zagłady oraz ich stref ochronnych;
- sposób usytuowania obiektów budowlanych w stosunku do dróg i innych terenów publicznie dostępnych oraz do granic przyległych nieruchomości, kolorystykę obiektów budowlanych oraz pokrycie dachów.

Wszystkie powyższe zasady dotyczą w równym stopniu terenów występowania zabytków i obszarów zabytkowych.

Zgodnie z treścią art. 18 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się m. in. przy określaniu ustaleń planu ogólnego gminy i miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, w których:

- uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych⁹⁰:

- objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
- ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń ww. planów⁹¹.

W planach wyznacza się w zależności od potrzeb wynikających ze specyfiki miejsca strefy ochrony konserwatorskiej⁹²:

⁸⁸ art. 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej;

⁸⁹ art. 15 ust 3 p-kt 2, 6, 8 ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym;

⁹⁰ art. 19 ust. 1 pkt 1 i 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;

⁹¹ art. 19 ust 2 cyt. wyżej ustawy;

1. obszaru zabytkowego, w której określa się:

- zakres ochrony wszystkich elementów dziedzictwa kulturowego składających się na strukturę przestrzenną strefy,
- zasady wprowadzania współczesnych elementów zagospodarowania w zabytkową strukturę przestrzenną,
- ograniczenia i dopuszczenia w zagospodarowaniu,

2. otoczenia/ekspozycji zabytku⁹³,

3. krajobrazu kulturowego,

4. stanowisk archeologicznych.

W stosunku do historycznych układów urbanistycznych ustalenia planu dotyczą m.in.:

- zachowania kompozycji przestrzennej,
- utrzymania form zagospodarowania terenu,
- utrzymania form i charakteru zabudowy,
- historycznego układu komunikacyjnego z określeniem linii regulacyjnych, rodzaju nawierzchni i obiektów małej architektury oraz ewentualnej lokalizacji zadrzewień i zieleni urządzonej,
- określenia dopuszczalnych uzupełniających form zabudowy,
- intensywności zabudowy i wskaźników wielkości terenów utwardzonych w stosunku do powierzchni działki,
- obowiązujących linii zabudowy dla obiektów projektowanych,
- zasad kompozycji elewacji i zasad ich ewentualnych przekształceń,
- minimalnej i maksymalnej wysokości zabudowy frontowej i wewnętrznej (gospodarczej i mieszkalnej),
- zasad obsługi komunikacyjnej, w tym usytuowanie wejść do budynków i wjazdów na posesje,
- form dachów i materiału pokrycia dachowego istniejącej zabudowy historycznej i projektowanej,
- materiału i form ogrodzeń,
- charakterystycznych elementów małej architektury,
- utrzymania charakteru szaty roślinnej i układów zieleni wysokiej,
- ochrony historycznych podziałów własnościowych,
- lokalizacji urządzeń technicznych (naziemnych zbiorników, masztów, anten, nośników reklamowych, klimatyzatorów, szafek kablowych i telekomunikacyjne, pomieszczeń do gromadzenia odpadów itp.),
- innych istotnych elementów fizjonomii zespołu zabudowy.

W stosunku do obiektów i obszarów poprzemysłowych ustalenia planu dotyczą m.in.:

- zasad adaptacji obiektów istniejących oraz realizacji nowej zabudowy,
- zasad kompozycji brył i elewacji oraz zasad ich przekształceń w trakcie użytkowania,
- ustalenia minimalnej i maksymalnej wysokości zabudowy,
- rozwiązań układu komunikacyjnego,
- lokalizacji urządzeń technicznych,
- dopuszczalnych form ogrodzeń,
- innych elementów, jeżeli występują jako istotne elementy fizjonomii zespołu zabudowy i charakteru obszaru,
- ewentualnych nowych podziałów własnościowych uwzględniających wewnętrzny historyczny układ komunikacyjny.

W stosunku do układów zabytkowej zieleni ustalenia planu dotyczą m.in.:

- dopuszczonych działań na terenach zieleni,
- proporcji terenów zieleni do zabudowy,
- zachowania lub odtworzenia układu kompozycyjnego - osi, szpalerów, wglądów, dominant,
- składu roślinnego,

⁹² Wnioski w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków do projektów studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin i projektów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, oprac. zespół: J. Welc-Jędrzejewska, E. Kulesza-Szerniewicz, B. Makowska, E. Stieler, E. Jagielska, w: Kurier Konserwatorski, nr 4, 2009, s. 5-41;

⁹³ wyznaczana w sytuacji gdy decyzji o wpisaniu obiektu do rejestru zabytków nie uwzględniono otoczenia zabytku w rozumieniu art. 9 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, a wymaga ono ochrony, specyfika terenu wokół obiektu i obszaru zabytkowego przeznaczonego do ochrony w planie (ukształtowanie, zagospodarowanie, użytkowanie) wskazuje na taką potrzebę;

- działań dotyczących zachowania lub odtworzenia obudowy układu komunikacyjnego,
- zasad realizacji drobnych form architektonicznych i urządzeń technicznych,
- powiązań z innymi elementami zagospodarowania,
- zakazu dokonywania wtórnych podziałów własnościowych,
- dopuszczonych form ogrodzeń,
- innych istotnych elementów fizjonomii zespołu.

W stosunku do zabytków architektury i budownictwa ustalenia planu dotyczą m.in.:

- określenia chronionych wartości zabudowy istniejącej (historyczna linia zabudowy, forma i gabaryt obiektów, forma dachów, opracowanie elewacji, kolorystyka, materiały, itp.) i ustalenie zakazu jej zmiany lub nakazu przywrócenia,
- zasad zagospodarowania posesji - działki budowlanej (lokalizacja elementów zabudowy),
- określenia dopuszczalnych zmian i warunków ich realizacji,
- określenia gabarytów oraz parametrów estetycznych, technicznych i użytkowych dla zabudowy nowej (przebieg linii zabudowy, forma i gabaryt obiektów, forma dachów, opracowanie elewacji, kolorystyka, materiały, itp.),
- utrzymania, przywrócenia lub zmiany podziału parcelacyjnego (podstawowego elementu organizacji i fizjonomii przestrzeni),
- określenia innych elementów kontekstu krajobrazowego (w tym zieleni urządzonej, nawierzchni i towarzyszącej obiektowi małej architektury) dla utrzymania lub przywrócenia wartości chronionych.

40 % powierzchni gminy Stara Kiszewa pokryta jest miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego. W planach tych uwzględniona została ochrona dziedzictwa kulturowego – zabytków wpisanych do rejestru zabytków, włączonych do gminnej ewidencji zabytków oraz wskazanych do ochrony poprzez zapisy planu. W planach miejscowych nie uwzględniono natomiast stanowisk archeologicznych, które zostały ujawnione w 2017 r. w wyniku przeprowadzonych badań powierzchniowych. Należy zaktualizować miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego gminy Stara Kiszewa w zakresie ochrony archeologicznej.

W stosunku do pozostałych zabytków istniejące plany miejscowe zawierają: zasady ochrony, warunki konserwatorskie dotyczące realizacji nowej zabudowy w strefach ochrony konserwatorskiej, zasady ochrony zabytkowych zespołów zabudowy, obiektów, parków oraz innych form zieleni komponowanej, a także zasady ochrony dotychczas znanych stref ochrony archeologicznej. Określone w ww. planach miejscowych zasady ochrony konserwatorskiej są adekwatne do wartości zasobu kulturowego gminy i właściwie je chronią. Określają dokładnie przedmiot ochrony i zasady realizacji inwestycji przy zabytkowych obiektach i obszarach.

Przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów, które ich nie posiadają, należy wprowadzić zapisy odnośnie zasad ochrony dziedzictwa kulturowego.

5.3.5. Inne prawne formy ochrony

Pomniki Historii: na terenie gminy nie występują pomniki historii.

Parki kulturowe: na terenie gminy nie występują parki kulturowe.

5.4. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Gminna Ewidencja Gminy Stara Kiszewa wykonana została w 2015 r. zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. Nr 113, poz. 661 ze zm.).

W ewidencji gminnej znajdują się 374 zabytki, w tym zarówno zabytki nieruchome (zespoły dworsko-parkowe, budynki mieszkalne, gospodarcze i inwentarskie, budynki użyteczności publicznej, zabytki techniki, cmentarze itd.) jak i zespoły ruralistyczne, a także stanowiska archeologiczne. Ze względu na to, że w 2017 r. część gminy objęta została badaniami powierzchniowymi w ramach AZP, do wojewódzkiej ewidencji zabytków wpisano 35 nowych stanowisk archeologicznych, których nie ujęto w ewidencji zabytków gminy Stara Kiszewa. W związku z tym należy zaktualizować gminną ewidencję zabytków o nowe karty adresowe stanowisk archeologicznych.

W Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Stara Kiszewa ujęto 7 zespołów ruralistycznych (najstarszy z pocz. XIII w., najmłodszy z 2 poł. XVII w.). Przeważają budynki mieszkalne, których zewidencjonowano 175,

przeważająca część tych obiektów (99) pochodzi z okresu od pocz. XX w. do 1 ćw. XX w., najstarszy spośród nich jest drewniany dom w Strzelkach z przełomu XVIII/XIX w. oraz również drewniany dom z 1 poł. XIX w. W Nowym Bukowcu. Wśród nich jest również budynek murowany plebanii z pocz. XX w. i murowany budynek organistówki również z pocz. XX w. Większość budynków mieszkalnych jest wzniesionych w konstrukcji murowanej (cegła, często cegła licówka), drewnianej (wieńcowo-zrębowa) – 22, mieszanej (murowany, łączony z konstrukcją szkieletową opierzaną deskami) – 1, ryglowych – 1. Kolejną dość liczną grupę stanowią budynki gospodarcze, których zewidencjonowano 72 (w tym budynki inwentarskie, stodoły, obory, spichlerze), większość z nich (40) jest murowana z cegły bądź z cegły i kamienia, część (16) jest drewniana (konstrukcja szkieletowa opierzana deskami), część (13) w konstrukcji mieszanej (konstrukcja szkieletowa łączona z konstrukcją murowaną), część (3) ryglowa. Zewidencjonowano 3 zespoły dworsko-parkowe. Obiekty rezydencjonalne reprezentowane są przez 6 dworów (najstarszy z 4 ćw. XVII w.). Z zespołów historycznej, komponowanej zieleni do gminnej ewidencji zabytków włączono 7 parków (w Chwarzenku, Czernikach, Dolnych Malikach, Starych Polaszkach, Starym Bukowcu, Wilczych Błotach i Zamku Kiszewskim), w tym 2 relikty parków (w Górze i Chwarznie), 2 aleje do dworu (w Starych Polaszkach i Starym Bukowcu), a także zadrzewienie przyszkolne w Nowych Polaszkach (l. 20-te XX w.).

W grupie zabytków techniki znalazło się 5 budynków młyna, 3 kuźnie, dawna gorzelna, ponadto zabytki kolejnictwa reprezentowane są przez obiekty wzniesione w l. 1926-1927, a mianowicie: 2 budynki dworca, budynek nastawni kolejowej, budynek warsztatów kolejowych, budynek toalety dworcowej, pompę.

Obiekty sakralne w gminie reprezentują kościół w Konarzynach (1934 r.), Olpuchu (l. 1933-1934), w Starych Polaszkach (poł. XVIII w.), w Starej Kiszewie (l. 1889-1891) oraz dawny zbór ewangelicki w Nowych Polaszkach (l. 1784-1788), relikty kaplicy grobowej w Górze (XIX w.), dwie kaplice cmentarne w Starej Kiszewie (pocz. XX w.) i Starych Polaszkach (l. 20-te XX w.), a także 13 kapliczek przydrożnych: w tym 7 kapliczek wnękowych, 2 kapliczko słupowe, 3 drewniane krzyże i figura betonowa).

Zachowało się 12 budynków szkół (większość z okresu od pocz. XX w. do l. 20-tych XX w.), z czego tylko dwie pełnią swoje funkcje do dziś: szkoła w Nowych Polaszkach (l. 20-te XX w.) i szkoła w Konarzynach (ok. 1910 r.). są to: szkoła w Bartoszymlesie (ok. 1910 r.), Chwarzenku (ok. 1900 r.), Górze (ok. 1900 r.), Kobylach (XIX/XX w.), Konarzynach (pocz. XX w. – obecnie plebania), Nowych Polaszkach (1 ćw. XX w.), Olpuchu (l. 20-te XX w.), Starych Polaszkach (XIX/XX w.), Starym Bukowcu (4 ćw. XIX w.), Wygoninie (pocz. XX w.).

Zewidencjonowano 2 leśniczówki: w Ciągardle (1910 r.) i Konarzynach (ok. 1887 r.), gospodę (k. XIX w.).

Z zabytków budownictwa obronnego zachował się zespół zamkowy w Zamku Kiszewskich, na który składają się mury obronne (XIV w.) i wieża bramna (XVII w.).

Wyróżniającą się grupę zabytków stanowią cmentarze ewangelickie i katolickie. Cmentarze ewangelickie znajdują się w Bartoszymlesie (2 poł. XIX w.), Czernikach (XIX/XX w.), Górze (2 poł. XIX w.), Kobylach (poł. XIX w.), dwa w Nowych Polaszkach (XVIII w., poł. XIX w.), Pałubinie (poł. XIX w.), Starych Polaszkach (pocz. XX w.) i Starym Bukowcu (k. XIX w.). Cmentarze katolickie to cmentarze przykościelne w Olpuchu (1932 r.) i Starej Kiszewie (ok. 1740 r.) oraz parafialne w Konarzynach (1930 r.) i Starych Polaszkach (pocz. XX w.).

Wśród innych zabytków włączonych do ewidencji zabytków znalazły się brama z zespołu dworsko-parkowego w Starych Polaszkach (2 poł. XIX w.), ogrodzenie cmentarza przykościelnego w Starej Kiszewie (l. 80-te XIX w.), ogrodzenie terenu wokół kościoła w Starych Polaszkach (XVIII/XIX w.), mostek przy zespole szkół w Starych Polaszkach (2 poł. XIX w.).

Z pomników martyrologii zewidencjonowano: grób masowy na cmentarzu komunalnym w Starej Kiszewie z 1939 r., Pomnik Pomordowanych podczas II wojny światowej w Starej Kiszewie oraz tablicę pamiątkową w Lipie.

5.4.1. Obiekty nieruchome

Lp.	Miejscowość	Adres/lokalizacja	Nr	Obiekt	Nr w rejestrze zabytków
1.	Bartoszylas			zespół ruralistyczny	
2.	Bartoszylas		15	dom tzw. "Dom myśliwski"	
3.	Bartoszylas		17	dom	
4.	Bartoszylas		17	budynek gospodarczy	
5.	Bartoszylas		18	dom	

6.	Bartoszyłas		18	budynek gospodarczy	
7.	Bartoszyłas		27	szkoła	
8.	Bartoszyłas	między 28 a 31 (vis á vis 5)		budynek gospodarczy	
9.	Bartoszyłas		31	dom	
10.	Bartoszyłas	położony w cz. zach. wsi pomiędzy zabudową bezpośrednio przy drodze Bartoszyłas-Stary Bukowiec, na stoku małego wzniesienia		cmentarz ewangelicki, pow. 0,06 ha	
11.	Bąk-Stacja			zespół stacji kolejowej	
12.	Bąk-Stacja			nastawnia kolejowa w zespole dworca PKP	
13.	Bąk-Stacja			budynek dworca PKP w zespole dworca PKP	
14.	Bąk-Stacja			pompa przy dworcu	
15.	Bąk-Stacja			budynek gospodarczy i toaleta w zespole dworca PKP	
16.	Bąk-Stacja	Konarzyny	156	dom nr 1 w zespole dworca PKP	
17.	Bąk-Stacja	Konarzyny	156	budynek gospodarczy przy domu nr 1 w zespole dworca PKP	
18.	Bąk-Stacja	Konarzyny	157	dom nr 2 w zespole dworca PKP	
19.	Bąk-Stacja	Konarzyny	158	dom nr 3 w zespole dworca PKP	
20.	Bąk-Stacja	Konarzyny	158	budynek gospodarczy przy domu nr 3 w zespole dworca PKP	
21.	Bąk-Stacja	Konarzyny	158	budynek warsztatów przy domu nr 3 w zespole dworca PKP	
22.	Bąk-Stacja	Konarzyny	159	dom nr 4 w zespole dworca PKP	
23.	Bąk-Stacja	Konarzyny	159	budynek gospodarczy przy domu nr 4 w zespole dworca PKP	
24.	Boże Pole Szlacheckie	Bożepole Szlacheckie	1	dom	
25.	Boże Pole Szlacheckie	Bożepole Szlacheckie	7	dwór	
26.	Chwarzenko			park	
27.	Chwarzenko			kapliczka	
28.	Chwarzenko		20	dom (d. szkoła, sołtys)	
29.	Chwarzenko		21	dom	
30.	Chwarzenko		21	budynek gospodarczy	
31.	Chwarzno		2	dwór	
32.	Chwarzno	naprzeciwko dworu, po drugiej stronie szosy		relikty parku	
33.	Chwarzno		6	dom	
34.	Chwarzno		42	dom	
35.	Chwarzno			kapliczka w centrum wsi	
36.	Chwarzno			kapliczka Matki Boskiej Różańcowej	
37.	Cięgardło		4	leśniczówka w zespole leśniczówki	
38.	Cięgardło		4	stodoła w zespole leśniczówki	
39.	Cięgardło		4	budynek gospodarczy w zespole leśniczówki	
40.	Czerniki			zespół dworsko-parkowy z zespołem zabudowy wsi	
41.	Czerniki		2	ruina pałacu w zespole pałacowo-parkowym	
42.	Czerniki		2	park w zespole pałacowo-parkowym	
43.	Czerniki		25	dom	
44.	Czerniki		25	budynek gospodarczy	
45.	Czerniki	położony ok. 600 m na pn. od wsi, leży na pd. skraju lasu po stronie zachodniej drogi gruntowej Czerniki-Garczyn, na małym wzniesieniu		cmentarz ewangelicki, pow. 0,36 ha	
46.	Dolne Maliki			park podworski	
47.	Foshuta			kuźnia	

48.	Foshuta		4	dom	
49.	Foshuta		4	budynek gospodarczy	
50.	Foshuta		5	dom	
51.	Foshuta		5	budynek gospodarczy	
52.	Góra			relikty parku podworskiego	
53.	Góra			d. gorzelnia w zespole dworsko-folwarcznym	
54.	Góra	na zach. od wsi w odległości ok. 1 km		relikty kaplicy grobowej rodziny Schultz, pow. 0,06 ha	
55.	Góra		6	dom	
56.	Góra		24	budynek gospodarczy	
57.	Góra		24	stodoła	
58.	Góra		25	dom (poniatówka)	
59.	Góra		25	stodoła	
60.	Góra		26	dom w zespole poniatówki	
61.	Góra		26	budynek gospodarczy w zespole poniatówki	
62.	Góra		26	obora w zespole poniatówki	
63.	Góra		26	stodoła w zespole poniatówki	
64.	Góra		27	dom	
65.	Góra		29	dom w zespole poniatówki	
66.	Góra		29	budynek gospodarczy w zespole poniatówki	
67.	Góra		29	stodoła w zespole poniatówki	
68.	Górne Maliki			kapliczka	
69.	Górne Maliki			budynek szkoły	
70.	Górne Maliki			budynek gospodarczy szkoły	
71.	Kobyle		6	dom	
72.	Kobyle		6	budynek gospodarczy	
73.	Kobyle		7	dom	
74.	Kobyle		39	dom	
75.	Kobyle		39	budynek gospodarczy	
76.	Kobyle		41	szkoła	
77.	Kobyle		41	budynek gospodarczy	
78.	Kobyle	w lesie, ok. 400 m na pd. od szosy Stara Kiszewa-Pogódki		cmentarz ewangelicki, pow. 0,38 ha (brak nagrobków)	
79.	Konarzyny			zespół ruralistyczny	
80.	Konarzyny			kościół pw. św. Antoniego	
81.	Konarzyny	w pn. cz. wsi przy drodze gruntowej Bartoszylas-Konarzyny		cmentarz parafialny rzym.-kat., pow. 0,45 ha	
82.	Konarzyny		7	dom	
83.	Konarzyny		7	stodoła	
84.	Konarzyny		17	dom	
85.	Konarzyny		19	dom	
86.	Konarzyny		20/21	dom	
87.	Konarzyny		24	dom	
88.	Konarzyny		25	dom	
89.	Konarzyny		27	dom	
90.	Konarzyny		29	krzyż	
91.	Konarzyny		31	dom	
92.	Konarzyny		32	dom	
93.	Konarzyny		33	dom	
94.	Konarzyny		34	dom	
95.	Konarzyny		35	dom	
96.	Konarzyny		37	dom	
97.	Konarzyny		38	dom	
98.	Konarzyny		44/45	dom	
99.	Konarzyny		47	dom	
100.	Konarzyny		48	dom	
101.	Konarzyny		48	budynek gospodarczy	
102.	Konarzyny		52	dom	
103.	Konarzyny		52	krzyż	
104.	Konarzyny		53	dom	
105.	Konarzyny		54	dom	

106.	Konarzyny		55	dom	
107.	Konarzyny		56	dom	
108.	Konarzyny		57	dom	
109.	Konarzyny		59	dom	
110.	Konarzyny		60	dom	
111.	Konarzyny		61	dom	
112.	Konarzyny		64	gospoda	
113.	Konarzyny		66	stodoła	
114.	Konarzyny		67	dom	
115.	Konarzyny		70	dom	
116.	Konarzyny		72	dom	
117.	Konarzyny		73	dom	
118.	Konarzyny		77	dom	
119.	Konarzyny		78	budynek gospodarczy	
120.	Konarzyny		78	dawna szkoła	
121.	Konarzyny		79	dom	
122.	Konarzyny		79	budynek gospodarczy	
123.	Konarzyny		80	dom	
124.	Konarzyny		83	dom	
125.	Konarzyny		96	plebania (d. szkoła)	
126.	Konarzyny		96	budynek gospodarczy	
127.	Konarzyny		107	dom	
128.	Konarzyny		108	dom	
129.	Konarzyny		109	dom	
130.	Konarzyny		110	dom	
131.	Konarzyny		132	dom	
132.	Konarzyny		135	stodoła	
133.	Konarzyny		136	dom	
134.	Konarzyny	Grzybno	155	dom (d. leśniczówka)	
135.	Lipy			pomnik martyrologii (tablica)	
136.	Lipy			kapliczka	
137.	Lipy		8	dom (ob. stolarnia)	
138.	Lipy		9	budynek szkoły	
139.	Lipy		9	budynek gospodarczy szkoły	
140.	Nowe Polaszki			zespół ruralistyczny	
141.	Nowe Polaszki	położony na wzniesieniu po pd. stronie drogi Nowe Polaszki - Kościerzyna, na zach. skraju wsi		cmentarz ewangelicki, pow. 0,64 ha	
142.	Nowe Polaszki	na pn. skraju wsi, po wsch. stronie drogi gruntowej Nowe Polaszki-Chrztowo, na małym wzniesieniu		cmentarz ewangelicki, pow. 0,77 ha	
143.	Nowe Polaszki		23	dom	
144.	Nowe Polaszki		24	dom	
145.	Nowe Polaszki		27	budynek gospodarczy	
146.	Nowe Polaszki		32	budynek gospodarczy	
147.	Nowe Polaszki		35A	dom	
148.	Nowe Polaszki		35A	stodoła	
149.	Nowe Polaszki		35A	budynek gospodarczy	
150.	Nowe Polaszki		36	budynek gospodarczy	
151.	Nowe Polaszki		37	dom	
152.	Nowe Polaszki		37	budynek gospodarczy	
153.	Nowe Polaszki		obok nr 40	budynek gospodarczy	
154.	Nowe Polaszki		42	dom	
155.	Nowe Polaszki		47	dom	
156.	Nowe Polaszki		47	budynek gospodarczy	
157.	Nowe Polaszki		koło nr 59	kuźnia	
158.	Nowe Polaszki		61	dom	
159.	Nowe Polaszki		63	budynek gospodarczy	
160.	Nowe Polaszki		64	dom (ob. sklep przemysłowy)	
161.	Nowe Polaszki		65	szkoła	
162.	Nowe Polaszki		65	budynek gospodarczy szkoły	
163.	Nowe Polaszki		65	zadrzewienie przyszkolne	

164.	Nowe Polaszki		66	dom mieszkalny	
165.	Nowe Polaszki		67	dom mieszkalny	
166.	Nowe Polaszki		69a	zбір лугаński, об. ругско-католицки ко̀щиол филиалны пв. Niepokalanego Poczęcia NMP	A-1876
167.	Nowe Polaszki		70	dom	
168.	Nowe Polaszki			kapliczka	
169.	Nowy Bukowiec		5	dom	
170.	Nowy Bukowiec		5	budynek gospodarczy	
171.	Nowy Bukowiec		5	stodoła	
172.	Nowy Bukowiec		9	dom	
173.	Olpuch			kościół пв. Matki Boskiej Częstochowskiej	
174.	Olpuch			cmentarz przykościelny, pow. 0,15 ha	
175.	Olpuch			kapliczka	
176.	Olpuch		5	dom	
177.	Olpuch		15	dom (d. szkoła)	
178.	Olpuch		16	dom	
179.	Olpuch		18	dom	
180.	Olpuch		20b	dom	
181.	Olpuch		24	dom	
182.	Olpuch Wdzydze			zespół stacji kolejowej	
183.	Olpuch Wdzydze		32	dom w zespole dworca PKP	
184.	Olpuch Wdzydze		32	budynek gospodarczy w zespole dworca PKP	
185.	Olpuch Wdzydze		32	budynek gospodarczy w zespole dworca PKP	
186.	Olpuch Wdzydze		33	dom w zespole dworca PKP	
187.	Olpuch Wdzydze		33	budynek gospodarczy w zespole dworca PKP	
188.	Olpuch Wdzydze		33a	budynek dworca PKP w zespole dworca PKP	
189.	Olpuch Wdzydze		33a	toalety w zespole dworca PKP	
190.	Pałubin		6a	młyn	
191.	Pałubin		18	zespół młyna	
192.	Pałubin		18	dom w zespole młyna	
193.	Pałubin		18	budynek młyna w zespole młyna	
194.	Pałubin		18	budynek inwentarski w zespole młyna	
195.	Pałubin		18	stodoła w zespole młyna	
196.	Pałubin			figura MB	
197.	Pałubin		40	dom	
198.	Pałubin		54	budynek gospodarczy	
199.	Pałubin	po pd. str. szosy Stara Kiszewa-Pogódkі, oddalony od centrum wsi ok. 0,5 km w kier. zach.		cmentarz ewangelicki i aleja lipowa, pow. 0,25 ha	
200.	Pikowo		150	dom robotników leśnych	
201.	Ruda		1	młyn	
202.	Stara Kiszewa			zespół ruralistyczny	
203.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	3	dom	
204.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	9	dom	
205.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	10	dom	
206.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	12	dom	
207.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	17	dom	
208.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	19	dom	
209.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	21	dom	
210.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	25	dom	
211.	Stara Kiszewa	Konarżyńska	29	dom	
212.	Stara Kiszewa	Kościelna	1	dom	
213.	Stara Kiszewa	Kościelna	4	dom	
214.	Stara Kiszewa	Kościelna	6	kościół parafialny пв. św. Marcina	A-1186
215.	Stara Kiszewa	Kościelna	7	organistówka	
216.	Stara Kiszewa	Kościelna		kaplica cmentarna	
217.	Stara Kiszewa	Kościelna		cmentarz przykościelny	A-186
218.	Stara Kiszewa	Kościelna		ogrodzenie cmentarza	

				przykościelnego	
219.	Stara Kiszewa	Kościerska	6	dom	
220.	Stara Kiszewa	Kościerska	11	dom	
221.	Stara Kiszewa	Kościerska	14	dom	
222.	Stara Kiszewa	Kościerska	20	dom	
223.	Stara Kiszewa	Kościerska	24	budynek usługowy - d. poczta (ob. sklep spożywczo-przemysłowy)	
224.	Stara Kiszewa	Kościerska	25	budynek mieszkalno - usługowy	
225.	Stara Kiszewa	Kościerska	27	dom	
226.	Stara Kiszewa	Kościerska	31	dom	
227.	Stara Kiszewa	Kościerska	48	budynek, bank	
228.	Stara Kiszewa	Kościerska	49	dom	
229.	Stara Kiszewa	Kościerska	50	przedszkole	
230.	Stara Kiszewa	Kościerska	51	dom	
231.	Stara Kiszewa	Kościerska	53	dom	
232.	Stara Kiszewa	Kościerska	53	budynek gospodarczy	
233.	Stara Kiszewa	Kościerska	53	stodoła	
234.	Stara Kiszewa	Kościerska	56	dom	
235.	Stara Kiszewa	Kościerska	59	dom	
236.	Stara Kiszewa	Kościerska	64	dom	
237.	Stara Kiszewa	Kościerska	71	dom	
238.	Stara Kiszewa	Kościerska		Pomnik Pomordowanych podczas II wojny światowej	
239.	Stara Kiszewa	Kościerska		grób masowy na cmentarzu komunalnym	A-1187
240.	Stara Kiszewa	Partyzantów	1	dom	
241.	Stara Kiszewa	Partyzantów	6	dom	
242.	Stara Kiszewa	Tysiąclecia		kapliczka słupowa z figurą św. Jana Nepomucena	
243.	Stara Kiszewa	Tysiąclecia	6	dom	
244.	Stara Kiszewa	Tysiąclecia	26	dom	
245.	Stara Kiszewa	Tysiąclecia	obok 27	budynek gospodarczy	
246.	Stara Kiszewa	Wyzwolenia	1	dom	
247.	Stara Kiszewa	Wyzwolenia	2	dom	
248.	Stara Kiszewa	Wyzwolenia	3	dom	
249.	Stara Kiszewa	Wyzwolenia	4 - 5	dom	
250.	Stara Kiszewa	Wyzwolenia	10	dom	
251.	Stare Polaszki			zespół ruralistyczny	
252.	Stare Polaszki	położony na pn. od drogi Stare Polaszki-Nowe Polaszki, od wsi oddalony ok. 1,5 km		cmentarz ewangelicki, pow. 0,14 ha	
253.	Stare Polaszki	przy drodze ok. 300 m na pd.-wsch. od jez. Polaszkowskiego		cmentarz parafialny rzym.-kat., pow. 0,5 ha	
254.	Stare Polaszki			kaplica cmentarna na cmentarzu parafialnym	
255.	Stare Polaszki		4	dom (d. plebania)	
256.	Stare Polaszki		6	dom (d. szkoła)	
257.	Stare Polaszki		6	budynek gospodarczy	
258.	Stare Polaszki		7	dom	
259.	Stare Polaszki		15	dom	
260.	Stare Polaszki		15	spichlerz - budynek gospodarczy	
261.	Stare Polaszki		18	dom	
262.	Stare Polaszki		18	budynek gospodarczy	
263.	Stare Polaszki		22	dom	
264.	Stare Polaszki		27	dom	
265.	Stare Polaszki		33	dwór (ob. szkoła)	A-260
266.	Stare Polaszki		33	ogród dworski	
267.	Stare Polaszki		33	aleja do dworu	
268.	Stare Polaszki		33	mostek przy zespole szkół	
269.	Stare Polaszki		33	brama w zespole dworsko-parkowym	
270.	Stare Polaszki		35	dom (d. spichlerz z zespołu podworskiego)	
271.	Stare Polaszki		35	budynek gospodarczy (d. obora z zespołu podworskiego)	

272.	Stare Polaszki		35a	kościół parafialny pw. św. Mikołaja	A-259
273.	Stare Polaszki		35a	ogrodzenie kościoła pw. św. Mikołaja	
274.	Stare Polaszki		35a	budynek gosp. przy kościele (w ciągu ogrodzenia)	
275.	Stare Polaszki		43	dom	
276.	Stare Polaszki		47	budynek gospodarczy	
277.	Stare Polaszki		48	dom	
278.	Stare Polaszki		50	dom	
279.	Stare Polaszki		55	budynek gospodarczy	
280.	Stare Polaszki		60	dom	
281.	Stare Polaszki		66	dom	
282.	Stare Polaszki		73	dom	
283.	Stare Polaszki		74	dom	
284.	Stary Bukowiec		1	dom	
285.	Stary Bukowiec		11	dom	
286.	Stary Bukowiec		12	dom	
287.	Stary Bukowiec		14	dom	
288.	Stary Bukowiec		15	dom	
289.	Stary Bukowiec		16	dom	
290.	Stary Bukowiec		17	dom	
291.	Stary Bukowiec		17	piwniczka ziemna	
292.	Stary Bukowiec		18	młyn	
293.	Stary Bukowiec		20	dom (d. poczta)	
294.	Stary Bukowiec		25	szkoła	
295.	Stary Bukowiec		25	budynek gospodarczy	
296.	Stary Bukowiec		27	dom	
297.	Stary Bukowiec		28	dom	
298.	Stary Bukowiec		37	dom	
299.	Stary Bukowiec		43	dom	
300.	Stary Bukowiec		46	dom	
301.	Stary Bukowiec		47	dom	
302.	Stary Bukowiec		48	zespół dworsko-parkowy	
303.	Stary Bukowiec		48	dwór w zespole dworsko-parkowym	A-991
304.	Stary Bukowiec		48	ogród w zespole dworsko-parkowym	
305.	Stary Bukowiec			aleja do dworu	
306.	Stary Bukowiec		49	dom	
307.	Stary Bukowiec		50	dom	
308.	Stary Bukowiec		51	dom	
309.	Stary Bukowiec	na pd. od wsi na terenie leśnym, po zach. stronie drogi gruntowej Bartoszyłas-Stary Bukowiec		cmentarz ewangelicki, pow. 0,23 ha	
310.	Struga		3	budynek inwentarski	
311.	Struga			krzyż przydrożny	
312.	Strzelki			zespół ruralistyczny	
313.	Strzelki		3	dom	
314.	Strzelki		3	budynek gospodarczy	
315.	Strzelki		4	dom	
316.	Strzelki		5	dom	
317.	Strzelki		7	dom	
318.	Wilcze Błota			kapliczka	
319.	Wilcze Błota			kuźnia	A-996
320.	Wilcze Błota		1	dom	
321.	Wilcze Błota		7	dom	
322.	Wilcze Błota		9	dom	
323.	Wilcze Błota		14	dom	
324.	Wilcze Błota		16	dom	
325.	Wilcze Błota		18	dom	
326.	Wilcze Błota		19	dom	
327.	Wilcze Błota		20	dom	
328.	Wilcze Błota		22	dom	
329.	Wilcze Błota		25	dom	

330.	Wilcze Błota		32	dom	
331.	Wilcze Błota			zespół dworsko-folwarczny	
332.	Wilcze Błota		35-36	dwór w zespole dworsko-parkowym	A-1781
333.	Wilcze Błota			park w zespole dworsko-parkowym	A-1781
334.	Wilcze Błota		37	dom	
335.	Wilcze Błota		40	dom	
336.	Wilcze Błota		41	dom mieszkalno-gospodarczy	
337.	Wygonin		2	stanica ZHP (d. szkoła)	
338.	Wygonin		5	dom	
339.	Wygonin		6	dom	
340.	Wygonin		7	dom	
341.	Wygonin		11	dom	
342.	Wygonin		11 g	budynek gospodarczy	
343.	Wygonin		12	dom	
344.	Zamek Kiszewski			zespół zamkowy z układem ruralistycznym	
345.	Zamek Kiszewski		8	dwór w zespole zamkowym	A-492
346.	Zamek Kiszewski		8	spichlerz w zespole zamkowym	A-492
347.	Zamek Kiszewski		8	budynek gospodarczy w zespole zamkowym	A-492
348.	Zamek Kiszewski		8	wieża bramna w zespole zamkowym	A-492
349.	Zamek Kiszewski		8	mury obronne w zespole zamkowym	A-492
350.	Zamek Kiszewski		8	park krajobrazowy w zespole zamkowym	A-492
351.	Zamek Kiszewski		2	dom	
352.	Zamek Kiszewski		4	dom	
353.	Zamek Kiszewski		5	dom	
354.	Zamek Kiszewski		10	dom	
355.	Zamek Kiszewski		11	dom	

5.4.2. Stanowiska archeologiczne

Lp.	Miejscowość	Obiekt	Chronologia	Nr stanowiska w miejscowości	Nr stanowiska na obszarze	Rejestr
1	Nowy Bukowiec	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	1	18-38	
2	Nowe Polaszki	grodzisko i osada otwarta	wczesne średniowiecze	3, 4	18-39	Dec.nr 105/Archeol. z dnia 25.11.1970
3	Nowe Polaszki	punkt osadnictwa	okres wczesno- i późnośredniowieczny	5	18-39	
4	Stare Polaszki	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	3	18-39	Dec.nr 258/Archeol. z dnia 22.12.1975
5	Stare Polaszki	pomost	wczesne średniowiecze	4	18-39	Dec. nr 251/Archeol. z dnia 26.06.1974
6	Stare Polaszki	osada otwarta	obiekt wielokulturowy	5	18-39	Dec.nr 259/Archeol. z dnia 23.12.1975
7	Stare Polaszki	punkt osadnictwa	wczesna epoka żelaza i późne średniowiecze	6	18-39	
8	Stare Polaszki	cmentarzysko	Hallstatt D	1	10/18-40	
9	Stare Polaszki	cmentarzysko	wczesna epoka żelaza	2	11/18-40	
10	Stare Polaszki	osada	wczesna epoka żelaza, późne średniowiecze/nowożytność	6	12/18-40	
11	Stare Polaszki	znalezisko luźne	Hallstatt D	7	13/18-40	
12	Stare Polaszki	wieś historyczna	późne średniowiecze, późne średniowiecze / nowożytność, nowożytność	8	15/18-40	
13	Stare Polaszki	ślad osadniczy	wczesna epoka żelaza, późne średniowiecze	9	17/18-40	
14	Stare Polaszki	ślad osadniczy	wczesna epoka żelaza, epoka	10	19/18-40	

			żelaza, wczesne średniowiecze			
15	Stare Polaszki	osada	wczesna epoka żelaza, epoka żelaza	11	20/18-40	
16	Stare Polaszki	śląd osadniczy	późne średniowiecze	12	21/18-40	
17	Bartoszylas	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	4	19-39	Dec.nr 121/Archeol. z dnia 10.12.1970
18	Chwarzenko	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	1	19-39	Dec.nr 257/Archeol. z dnia 23.12.1975
19	Chwarzenko	punkt osadnictwa	wczesna epoka żelaza	2	19-39	
20	Chwarzenko	osada otwarta	okres wczesnośredniowieczny /?/	3	19-39	
21	Chwarzenko	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	4	19-39	
22	Chwarzno	cmentarzysko płaskie	obiekt wielokulturowy	1	19-39	Dec.nr 298/Archeol. z dnia 16.10.1976
23	Stara Kiszewa	osada wczesno-średniowieczna	wczesne średniowiecze	1	19-39	Dec.nr 206/Archeol. z dnia 01.12.1972
24	Stara Kiszewa	osada otwarta	wczesne średniowiecze	2	19-39	Dec. nr 120/Archeol. z dnia 10.12.1970
25	Foshuta	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	1	19-39	
26	Foshuta	huta szkła	?	2	19-39	
27	Stary Bukowiec	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	3	19-39	
28	Stary Bukowiec	punkt osadnictwa	chronologia nieokreślona	4	19-39	
29	Stary Bukowiec	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	5	19-39	
30	Stary Bukowiec	cmentarzysko płaskie	wczesna epoka żelaza	6	19-39	
31	Górne Maliki	cmentarzysko	wczesna epoka żelaza	1	1/19-40	
32	Pałubin	cmentarzysko	wczesna epoka żelaza	1	2/19-40	
33	Zamek Kiszewski	grodzisko - osada, zamek krzyżacki	wczesne średniowiecze, poł. XIV w.	1	3/19-40	Dec. Nr 205/Archeol. z dnia 01.12.1972
34	Zamek Kiszewski	cmentarzysko grobów skrzynkowych	Hallstatt D	2	4/19-40	
35	Zamek Kiszewski	znalezisko luźne	wczesna epoka żelaza	3	5/19-40	
36	Zamek Kiszewski	cmentarzysko grobów skrzynkowych	Hallstatt D	4	6/19-40	
37	Kobyle	wieś historyczna	poł. XIII w., nowożytność	1	7/19-40	
38	Czerniki	wieś historyczna	poł. XIII w.	1	8/19-40	
39	Pałubin	wieś historyczna	poł. XIII w., późne średniowiecze/nowożytność	2	9/19-40	
40	Zamek Kiszewski	wieś historyczna	pocz. XIV w.	5	10/19-40	
41	Górne Maliki	wieś historyczna; wieś historyczna Górne Maliki; wieś historyczna Dolne Maliki	pocz. XIV w., późne średniowiecze, późne średniowiecze/nowożytność, nowożytność; 2 poł. XVII w.; 2 poł. XVII w.	2	11/19-40	
42	Góra	wieś historyczna	1 poł. XIV w., późne średniowiecze/ nowożytność	1	12/19-40	
43	Bożepole Szlacheckie	śląd osadniczy; wieś historyczna	wczesne średniowiecze; 1 poł. XV w., nowożytność	1	13/19-40	
44	Kobyle	śląd osadniczy	epoka żelaza ? (okres lateński/okres wpływów rzymskich)	2	14/19-40	
45	Kobyle	śląd osadniczy	wczesna epoka żelaza	3	15/19-40	
46	Kobyle	śląd osadniczy	wczesna epoka żelaza	4	16/19-40	
47	Kobyle	śląd osadniczy; osada; osada	epoka brązu; wczesne średniowiecze; nowożytność	5	17/19-40	
48	Górne Maliki	śląd osadniczy; śląd osadniczy	wczesne średniowiecze; nowożytność	3	18/19-40	
49	Pałubin	osada	wczesna epoka żelaza	3	19/19-40	
50	Koźmin	cmentarzysko ?	okres wpływów rzymskich	1	20/19-40	
51	Bożepole Szlacheckie	osada; śląd osadnictwa	wczesna epoka żelaza; okres wpływów rzymskich	2	21/19-40	
52	Bożepole Szlacheckie	śląd osadniczy	wczesna epoka żelaza	3	22/19-40	
53	Górne Maliki	osada	wczesne średniowiecze	4	23/19-40	
54	Górne Maliki	osada	późna epoka żelaza? (okres	5	24/19-40	

			lateński/okres wpływów rzymskich)			
--	--	--	-----------------------------------	--	--	--

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

5.5.1. Zabytki archeologiczne

Na obszarze gminy Stara Kiszewa znajduje się wiele ważnych dla przeszłości regionu obiektów archeologicznych. Są to przede wszystkim znajdujące się na powierzchni ziemi grodziska oraz odkrywane pod powierzchnią ziemi ślady dawnych osad, cmentarzysk szkieletowych i ciałopalnych. Najcenniejsze z nich to te, które posiadają własną formę krajobrazową – grodziska. Szczególne znaczenie w powstaniu i rozwoju tego regionu miał gród wczesnośredniowieczny w Zamku Kiszewskim. Z okresu wczesnego średniowiecza pochodzi również grodzisko w Nowych Polaszkach oraz osady otwarte w Chwarzenku, Starej Kiszewie. Nieco wcześniejszą metrykę, bo z wczesnej epoki żelaza mają cmentarzyska płaskie w Starych Polaszkach, Chwarzenku, Bartoszymlesie, Starym i Nowym Bukowcu oraz w Chwarźnie⁹⁴. Stanowiska te obrazują bogaty rozwój kulturowy na terenie gminy w okresach pradziejowych. Wskazują przede wszystkim, że region ten był bardzo atrakcyjny dla plemion zamieszkujących Pomorze, zwłaszcza w okresie epoki żelaza i w okresie wczesnego średniowiecza, głównie ze względu na sprzyjające warunki panujące w środowisku naturalnym.

5.5.2. Obiekty nieruchome

Kościół luterański ob. rzymskokatolicki kościół filialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Nowych Polaszkach

Kościół wzniesiony został w latach 1784-1788 na miejscu poprzedniego zboru ewangelickiego, który spłonął w 1729 r., w 1842 r. wymieniono pokrycie dachu, w 1870 r. ze względu na zły stan techniczny wymieniono dolną część konstrukcji i pod nową podwalinę wprowadzono wysoki, murowany cokół.

W latach 1912-1913 rozbudowano świątynię o ramiona transeptu, dobudowano murowaną zakrystię, wnętrze przekryto nad nawami i transeptem kolebkowym stropem, emporę zachodnią wysunięto w kierunku wschodnim podpierając ją na dodatkowych czterech słupach.⁹⁵

Kościół orientowany, zbudowany w konstrukcji szkieletowej wypełnionej otynkowanymi ceglami, na ceglany fundamencie, dach kryty dachówką karpiówką, wzniesiony pierwotnie na planie prostokąta, obecnie na planie zbliżonym do krzyża łacińskiego, trójnawowy, z transeptem, z niewyodrębnionym prezbiterium oraz z wieżą wtopioną w korpus od strony zachodniej.

⁹⁴ Szczegółowe opisy stanowisk archeologicznych znajdują się w rozdziale 5.3.7. zabytki archeologiczne.

⁹⁵ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Zbór luterański - ob. rzymskokatolicki kościół filialny p.w. Niepokalanego Poczęcia N.M.P., Nowe Polaszki, autor: K. Bednarczuk, A. Borkowska, 2010 r.;

Kościół parafialny pw. Św. Marcina wraz z cmentarzem przykościelnym w Starej Kiszewie

okna ostrołukowe, maswerkowe.

Kościół otacza cmentarz założony prawdopodobnie po 1740 r. po wybudowaniu poprzedniej świątyni, powiększony w XIX w. o część północną, najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1883 r.⁹⁷, wokół cmentarza starodrzew, ogrodzenie ceglane od strony południowej, wschodniej i zachodniej na wysokości pierwotnego terenu cmentarnego, część północna ogrodzona siatką.

Cmentarz komunalny przy ul. Kościerskiej w Starej Kiszewie

znajdują się pochówki osób zmarłych w czasach okupacji niemieckiej – wśród nich najstarszy nagrobek z 18.12.1939 r., przy krańcu zachodnim nagrobki z lat 1940 i 1945 i pochówki późniejsze z 2 poł. XX w.⁹⁸.

Kościół wzniesiony został w stylu neogotyckim, w latach 1889-1891, na miejscu poprzedniego, barokowego, wzniesionego w 1741 r.⁹⁶. Orientowany, jednonawowy, z wyodrębnionym, węższym prezbiterium, murowany z czerwonej cegły licowej, na kamiennym fundamencie, dach kryty dachówką esówką. Założony na planie prostokąta, prezbiterium od wschodu zamknięte trójbocznie, po jego obu bokach dwie prostokątne w rzucie zakrystie, od zachodu prostokątna w rzucie wieża z trójbocznym aneksem od strony północnej, do korpusu nawowego od strony południowej przylega prostokątna w rzucie kruchta. Korpus i kruchta kryte dachem dwuspadowym, prezbiterium i aneks wielospadowym, zakrystie pulpitowym. Bryła kościoła oszkarpowana,

Cmentarz założony został w z 1939 r. Cmentarz położony jest w północno-wschodniej części wsi, po północnej stronie ul. Kościerskiej (DW214). Teren cmentarza jest płaski, otoczony ogrodzeniem ze słupkami i fundamentem z cegły cementowej i kutymi przesłami, wokół cmentarza rosną drzewa o różnym składzie gatunkowym.

Układ cmentarza regularny, prostokątny, z osiowo założoną krótką aleją. Przy północnym krańcu alei znajduje się granitowy pomnik mieszkańców zamordowanych przez hitlerowców w latach 1939 i 1945 r. Tuż za pomnikiem drewniany krzyż ujęty po bokach dwoma żywotnikami zachodnimi. Przy alei groby z lat 1956-1959. W głębi na wschodnim krańcu cmentarza

⁹⁶ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny p.w. św. Marcina, Stara Kiszewa, autor: M. Ruszkowska, E. Budzyńska, M. Simczenkowski, 1985 r.;

⁹⁷ Karta cmentarza parafialnego w Starej Kiszewie, autor: G. Olszewska-Hellmann, 1986 r.;

⁹⁸ Karta cmentarza komunalnego w Starej Kiszewie, autor: G. Olszewska-Hellmann, 1986 r.; decyzja o wpisaniu do rejestru zabytków cmentarza komunalnego w Starej Kiszewie;

Kościół pw. Św. Mikołaja w Starych Polaszkach

Kościół wzniesiony został na miejscu, na którym od średniowiecza wznoszone były drewniane świątynie – pierwsza cysterska, druga z 1686 r., obecna pochodzi z 1750 r., ufundowana została przez starostę kiszewskiego – Stanisława Skórzewskiego⁹⁹.

Świątynia orientowana, salowa, na planie prostokąta zamkniętego trójbocznie od wschodu, z wbudowaną w korpus nawowy kwadratową w rzucie wieżą i kwadratową w rzucie kruchtą od zachodu. Korpus kryty dachem dwuspadowym z trójpółaciowym zamknięciem w części wschodniej, wieża kryta dachem namiotowym, zakrystia wielopółaciowym, kruchta dwuspadowym. Ceglany, obramienia otworów okiennych i drzwiowych, naroża korpusu, wieży i kruchty oraz elewacje zakrystii

otynkowane. Dachy kryte dachówką esówką. Elewacje korpusu artykułowane otworami okiennymi zwieńczonymi łukami pełnymi, w tynkowanych rozglifieniach, otwory drzwiowe w kruchcie zwieńczone łukami pełnymi. Dach wieży wieńczy metalowy krzyż z chorągiewką,

Dwór w Starych Polaszkach

Dwór wzniesiony w 1748 r. przez rodzinę Skórzewskich, w stylu barokowym. W 1841 r. dziedzicem dóbr został Hanneman, po nim pułkownik Modrow. W l. 1889-1903 majątkiem zarządzała Królewska Komisja Osiedleńcza dla Prus Zachodnich i Pomorza. Od 1903 do 1949 r. właścicielem dworu był Henryk Schmidt. Wnętrze dworu było przebudowywane w XIX i XX w., po II wojnie światowej urządzono w nim szkołę. W 1985 r. budynek dworu połączono od zachodu parterowym łącznikiem z nowo wybudowanym budynkiem szkoły. Wyremontowany został w 2007 r. (wymiana okien, posadzki, drzwi, tynki) oraz w 2013 r. (wymiana pokrycia dachowego).

Murowany z cegły, otynkowany, ściany facjaty południowej w konstrukcji szkieletowej wypełnionej otynkowaną cegłą, dach kryty dachówką esówką. Wybudowany na planie wydłużonego prostokąta, parterowy z użytkowym poddaszem, kryty dachem łamanym. Elewacje artykułowane prostokątnymi otworami okiennymi ujętymi prostymi opaskami.

⁹⁹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kościół parafialny p.w. św. Mikołaja, stare Polaszki, autor: M. Ruszkowska, E. Budzyńska, M. Simczenkowski, 1985 r.;

Dwór w Starym Bukowcu

Dwór wniesiony w 1682 r. przez rodzinę Czarlińskich, w stylu barokowym, pozostawał w ich rękach do 2 poł. XIX w. W 2 połowie XIX w. dwór został przebudowany. Prawdopodobnie w tym okresie powstały w części gospodarczej trzy budynki, natomiast za dworem urządzony był geometryzujący ogród ozdobny, założony na planie prostokąta. Dalsza przebudowa obiektu miejsce miała na początku XX w. Właścicielem majątku do 1945 r. był Adolf Engler. Po II wojnie światowej został tylko częściowo zagospodarowany i użytkowany przez kółko rolnicze. W 1988 r. pożar strawił niemal całą konstrukcję dachową i strop nad parterem. Dach został odbudowany¹⁰⁰. W 1995 r. dwór został poddany remontowi, wtedy to od frontu dostawiono współczesny

ganek z czterema kolumnami. Budynek usytuowany na niewielkim wzniesieniu na południowo-zachodnim krańcu wsi. Zbudowany z cegły, otynkowany, na wysokiej kamiennej podmurówce, dach kryty dachówką ceramiczną. Wzniesiony na planie prostokąta z ryzalitem pozornym na osi elewacji frontowej (północnej) poprzedzonym gankiem. Budynek parterowy, podpiwniczony z mieszkalnym poddaszem, nakryty dachem naczółkowym, ganek kryty dachem dwuspadowym. Po obu stronach elewacji frontowej blisko naroży uproszczone pilasty, kolumny ganku kanelowane z doryckimi głowicami, szczyt ganku deskowany. Elewacje boczne zdobione prostym gzymsem rozdzielającym poddasze od parteru, zwieńczone wklęsło-wypukłymi szczycikami.

Kuźnia w Wilczych Błotach

Kuźnia wzniesiona w 4 ćw. XIX w. w stylu neogotyckim. W l. 1986-1997 w kuźni trwały prace remontowe: przełożono pokrycie dachu, wzmocniono konstrukcję więźby dachowej, wymieniono strop, stolarkę okienną i drzwiową, przemurowano komin, wzmocniono ściany¹⁰¹.

Kuźnia wzniesiona została z cegły, na wysokiej kamiennej podmurówce, na planie prostokąta, parterowa, z nieużytkowym poddaszem, nakryta dachem dwuspadowym. Od frontu znajduje się podcień wsparty na trzech ceglanych filarach podtrzymujących ostrołukowe arkady, od frontu zwieńczona trójkątnym szczytem flankowanym sterczynami i zwieńczonym schodkowym szczycikiem z metalową chorągiewką. Szczyk i sterczyny zwieńczone kostkowym gzymsem

wspartym na ozdobnych konsolkach. Pośrodku szczytu ostrołukowa, tynkowana blenda, flankowana okrągłymi, również tynkowanymi blendami. W elewacjach bocznych małe otwory okienne zwieńczone łukiem odcinkowym.

¹⁰⁰ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Dwór, Stary Bukowiec, autor: E. Borucka, T. Lebień-Gruza, 1998 r.;

¹⁰¹ Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kuźnia, Wilcze Błota, autor: J. Czyszek, 1997 r.;

Zespół dworko-parkowy w Wilczych Błotach

z cegły na kamiennych fundamentach, tynkowany, dach kryty częściowo dachówką ceramiczną, częściowo papą. Wzniesiony na planie prostokąta, parterowy z częściowo użytkowanym poddaszem, kryty dachem dwuspadowym. Elewacje boniowane, otwory okienne i drzwiowe ujęte prostymi opaskami, nad oknami i drzwiami profilowane naczółki.

Park założony w ost. ćw. XIX w. o regularnym zarysie zbliżonym do czworoboku o swobodnej kompozycji, od strony zachodniej szpaler lipowo-dębowy. W części zachodniej zachowany owalny staw, południowo-wschodni narożnik parku wydzielony na ogród warzywny i kwietnik¹⁰³.

Zespół zamkowy w Zamku Kiszewskim

podzamecza wybudowano budynki gospodarcze. Na terenie dawnego zamku głównego utworzono park, wokół którego ulokowano dwa stawy, połączone śluzą i mostkiem¹⁰⁴.

Na przełomie XVII i XVIII w. majątek Wilcze Błota należał do rodziny Skórzewskich, w l. 30-tych XX w. przeszedł w ręce rodziny Hannemann, by w 1836 r. wskutek małżeństwa Eleonory Hannemann wejść w skład majątku Alexandra Karla Treichela. Od 1876 r. posiadłością zarządzał Johann Alexander Treichel. Za jego czasów majątek został rozbudowany o rozległy folwark, a przy dworze założono ogród i park. W 1901 r. posiadłość została sprzedana Królewskiej Komisji Kolonizacyjnej. Do 1906 r. zakończono parcelację folwarku. We dworze umieszczono szkołę ewangelicką, w 1914 r. zamienioną na niemiecką, a po 1945 r. na polską, działającą do 1993 r. Dwór wzniesiono w l. ćw. XIX w., przebudowano około 1906 r.¹⁰² Murowany

Zespół zamkowy zbudowany został na początku XIV w. przez Zakon Krzyżacki jako zamek o charakterze obronnym i siedziba województwa. W czasie wojny 13-letniej spalony przez mieszczan gdańskich. Od XVII w. siedziba starostwa polskiego. Założenie składało się z Zamku Głównego wzniesionego na znacznej wyżynie, otoczonego zakolem rzeki, na północny wschód wznosiło się czworoboczne nieregularne założenie przedzamecza z czterema wieżami w narożach i bramą wjazdową. Mury obronne pochodzą z pocz. XIV w., baszta nad bramą nadbudowana w XVII w. W 1856 r. Joachim Engler wybudował na terenie dawnego założenia zamkowego dwór, zrekonstruował wieżę w południowo-zachodnim narożniku muru obronnego, w miejscu dawnego

¹⁰² Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Dwór z parkiem w zespole dworsko-parkowym z folwarkiem, Wilcze Błota, autor: D. Hryszkiewicz, 2005 r.; decyzja o wpisaniu do rejestru zabytków zespołu dworsko-parkowego (dwór i park) w Wilczych Błotach;

¹⁰³ Decyzja o wpisaniu do rejestru zabytków zespołu dworsko-parkowego (dwór i park) w Wilczych Błotach;

¹⁰⁴ Decyzja o wpisaniu do rejestru zabytków zespołu zamkowego w Zamku Kiszewskim; Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Mury obronne Zamku Kiszewskiego, autor: W. Rosowski, 1985 r.; Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Baszta bramna, Zamek Kiszewski, autor: W. Rosowski, 1985 r.;

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
- atrakcyjne położenie gminy pod względem krajobrazowym, geograficznym i przyrodniczym, - znaczne rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu gminy (16 zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, 12 zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków, 355 zabytków nieruchomych w gminnej ewidencji zabytków, 54 stanowiska archeologiczne w wojewódzkiej ewidencji zabytków), - dziedzictwo niematerialne, - bogata historia gminy, która stanowi punkt wyjścia do restytucji tożsamości kulturowej mieszkańców, - Centrum Informacji Turystycznej w ramach Bramy Kaszubskiego Pierścienia w Wilczych Błotach.	- niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki, - zły stan techniczny obiektów zabytkowych, - zanikanie tradycji kulturowych związanych z dziedzictwem niematerialnym, - zanikanie poczucia tożsamości kulturowej, - peryferyjne położenie gminy z dala od dużych ośrodków miejskich.
SZANSE	ZAGROŻENIA
- rozwój turystyki i agroturystyki, - propagowanie działań przywracających tożsamość kulturową, - poszerzenie tras turystycznych i szlaków o miejsca i obiekty zabytkowe, - rozbudowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych, - dofinansowania z budżetu gminy na rewaloryzację i prace konserwatorskie przy obiektach zabytkowych, - pozyskiwanie funduszy na działania strukturalne dotyczące ochrony zabytków, - inwestowanie w obiekty zabytkowe (ich konserwacja i restauracja), - edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym.	- pogarszający się stan techniczny obiektów zabytkowych, - samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień konserwatorskich, - brak gotowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji.

7. Założenia programowe

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Stara Kiszewa na lata 2024-2027 ma służyć ochronie, sukcesywnej rewaloryzacji i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Ramy programowe Programu Opieki wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na:

- umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach historycznych,
- wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie gminy Stara Kiszewa,
- podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w gminie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy gminy,

- umożliwienie kreowania i realizowania lokalnych projektów związanych z kompleksowymi pracami konserwatorskimi i restauratorskimi oraz chroniącymi krajobraz kulturowy dla osiągnięcia zauważalnych i wymiernych efektów jakościowej zmiany,
- kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w gminie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,
- wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie dziedzictwa kultury mniejszości narodowych,
- poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji (np. szlaki turystyczno-historyczne, ożywianie zabytków),
- włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców gminy poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym gminy.

Celem strategicznym Programu Opieki Nad Zabytkami Gminy Stara Kiszewa na lata 2024 – 2023 jest:

Opieka nad dziedzictwem kulturowym gminy Stara Kiszewa służąca budowaniu tożsamości mieszkańców oraz rozwojowi gospodarczemu gminy.

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie: jakościowe i ilościowe powiększenie form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze gminy przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności.

Cel będzie realizowany w ramach dwóch priorytetów:

- Priorytet I ochrona i rewaloryzacja krajobrazu kulturowego gminy,
- Priorytet II: promocja, edukacja i dokumentacja walorów dziedzictwa kulturowego gminy.

Priorytet I	
OCHRONA i REWALORYZACJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY	
kierunki działań	zadania
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.	– systematyczne wykonywanie prac konserwatorskich i remontowych przy obiektach zabytkowych należących do gminy,
Wzmacnianie atrakcyjności zabytków i krajobrazu kulturowego.	– opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych należących do gminy
Rozpoznanie gminnego dziedzictwa kulturowego	– opracowanie długoterminowego planu remontów obiektów zabytkowych należących do gminy,
	– podejmowanie działań na rzecz pozyskania funduszy zewnętrznych na konserwację obiektów zabytkowych należących do gminy,
	– dofinansowanie prac rewaloryzacyjnych przy obiektach niebędących własnością gminy na podstawie aktualnej uchwały dotyczącej dotacji na prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkach ruchomych i nieruchomych,
	– prowadzenie bieżących prac porządkowych i rewaloryzacyjnych w zespołach zabytkowej zieleni (gminnych parkach, cmentarzach, na obszarach nieczynnych cmentarzy),
	– ustalenie w formie uchwały zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, ich gabaryty, standardy jakościowe oraz rodzaje materiałów budowlanych,

	z jakich mogą być wykonane zgodnie z przepisami ustawowymi. – wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne potrawy, zwyczaje itp.) oparte na miejscowych tradycjach, – wspieranie rozwoju muzeów regionalnych, skansenów, izb pamięci itp. – prowadzenie monitoringu i weryfikacji obiektów uwzględnionych w gminnej ewidencji zabytków.
Priorytet II: PROMOCJA, EDUKACJA i DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY	
kierunki działań	zadania
Popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym. Promocja dziedzictwa Kulturowego.	– udostępnianie informacji o zabytkach gminy na stronie internetowej gminy, – prowadzenie powiatowego systemu informacji i promocji (bazy danych) dziedzictwa kulturowego, – organizowanie konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych z zakresu dziedzictwa kulturowego, – wydawanie publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy, – promowanie szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, samochodowych) wykorzystujących walory środowiska kulturowego.

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1. Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego zostanie uwzględniona przez władze Gminy przy uchwalaniu przepisów prawa miejscowego. Gmina planuje współdziałanie z właścicielami obiektów zabytkowych.

8.2. Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym współpracy z diecezją pelplińską i parafiami z terenu gminy Stara Kiszewa.

8.3. Instrumenty finansowe

Podstawowym narzędziem finansowym dla zachowania najcenniejszych zabytków gminy będą dotacje celowe udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru (na podstawie obowiązującej Uchwały Nr VIII/38/2011 Rady Gminy Stara Kiszewa z dnia 21 kwietnia 2011 r. w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków).

Planowane jest również wykorzystanie funduszy unijnych oraz dostępnych dofinansowań samorządu województwa pomorskiego.

Samorząd zamierza ubiegać się o dofinansowanie na realizację projektów miękkich związanych z rozwojem zasobów ludzkich lub rozwojem obszarów wiejskich: na szkolenia, promocję, współpracę międzynarodową, tworzenie lokalnych oraz regionalnych produktów i marek turystycznych, tworzenie miejsc pracy związanych z dziedziną kultury, turystyki i edukacji. W tym wypadku, gdy wkład własny stanowi niewielki procent w stosunku do przyznawanych grantów (od 1,5 do 15 %), pozyskane środki będą w znaczący sposób wpływały na zwiększenie możliwości operacyjnych Gminy.

8.4. Instrumenty społeczne

W działaniach Gminy przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego gminy Stara Kiszewa.

8.5. Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie monitoringu jego realizacji w postaci monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Stara Kiszewa na lata 2024-2027 odpowiada Wójt Gminy Stara Kiszewa, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Gminy Stara Kiszewa sprawozdanie z realizacji programu.

Sprawozdania zawierać będą informacje na temat działań podejmowanych przez Gminę Stara Kiszewa w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego wraz podaniem wysokości środków przeznaczonych na ten cel.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

10.1. Publiczne źródła finansowania

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki możliwe do zabezpieczenia z budżetu gminy na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz województwa pomorskiego.

A. Gmina: w budżecie gminy co roku zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu m.in. na podstawie Uchwały Nr VIII/38/2011 Rady Gminy Stara Kiszewa z dnia 21 kwietnia 2011 r. w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

B. Fundusze Samorządu Województwa Pomorskiego

Na podstawie Uchwały Nr 33/III/14 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 8 grudnia 2014 roku (Dz. Woj. Pom. z 13 stycznia 2015 r., poz. 55) w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa pomorskiego, Samorząd Województwa Pomorskiego przyznaje co roku dotacje celowe na prace przy zabytkach objętych ochroną konserwatorską na podstawie wpisu do rejestru zabytków województwa pomorskiego.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenia w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i detali architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego budynku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;

- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe lub przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt. 7 – 15;
- 17) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie w danym roku budżetowym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Dotacja może być udzielona w zależności od środków zaplanowanych w budżecie Województwa Pomorskiego, w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków.

W szczególnych przypadkach, jeżeli zabytek:

- 1) posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
- 2) wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych;
- 3) jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy nim

- dotacja może być udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

Wnioski o dotację należy składać do dnia 30 października każdego roku poprzedzającego rok realizacji prac lub robót.

C. Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Pomorski Wojewódzki Konserwator Zabytków co roku przyznaje dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach zgodnie z Regulaminem zawartym w Załączniku do Zarządzenia Nr 67/2021 Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z dnia 15.10.2021 r. w sprawie udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków usytuowanym na terenie województwa pomorskiego ze środków finansowych pozostających do dyspozycji Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz trybie rozliczania i zasadach kontroli prawidłowości wykorzystania dotacji¹⁰⁵.

Dotacja może być udzielona na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru określonych w art. 77 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, które:

1. zostaną przeprowadzone w roku złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następującym po roku złożenia tego wniosku,
2. zostały przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (tzw. refundacja).

Dotacja może być udzielona w wysokości:

1. do 50% w/w nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru,

¹⁰⁵ Regulamin opublikowany na stronie <https://www.ochronazabytkow.gda.pl/dotacje/dotacje-zasady/> [strona Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku, dostęp: 29.06.2024 r.], Zarządzenie opublikowane na stronie <https://wuo2.gd.bip.gov.pl/zarzadzenia-pwkw-2021/zarzadzenie-pwkw-nr-67-z-15-11-2021-r.html> [strona BIP Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Gdańsku, dostęp: 29.06.2024 r.];

2. jeżeli zabytek wpisany do rejestru zabytków posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, dotacja może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót (art. 78 ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami),

3. jeżeli stan zachowania zabytku wpisanego do rejestru, wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, dotacja może być również udzielona do wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót (art. 78 ust. 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

D. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹⁰⁶:

W ramach prowadzonych przez MKiDN programów mogą być dofinansowywane zadania z zakresu kultury i ochrony zabytków.

1. Program „Kultura ludowa i tradycyjna”: Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

2. Program „Ochrona zabytków”: Celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

3. Program „Ochrona zabytków archeologicznych”: celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

4. Program „Miejsca pamięci i trwałe upamiętnienia w kraju”: celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

Ministerstwo ogłasza co roku na swojej stronie internetowej www.mkidn.gov.pl rozpoczęcie naboru wniosków.

E. Fundusz kościelny Ministerstwa Finansów¹⁰⁷

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (Dz. U. Nr 9, poz. 87, z późn. zm.) jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie. Fundusz ten, stosownie do zasady równouprawnienia kościołów i innych związków wyznaniowych wyrażonej w art. 25 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., działa na rzecz kościołów i innych związków wyznaniowych, posiadających uregulowany status prawny w Rzeczypospolitej Polskiej.

W 2024 r. kościelne osoby prawne będą mogły ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na realizację m.in. zadań związanych z konserwacją i remontami obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Dotacje na wspomniany cel przeznaczane będą, co do zasady, na remonty i prace konserwatorskie zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takich jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Z Funduszu Kościelnego nie finansuje się co do zasady prac dotyczących otoczenia obiektu (takich jak np.: chodniki, ogrodzenia, trawniki).

10.2. Środki pomocowe

Środki na ochronę zabytków o światowym i krajowym znaczeniu zarówno ruchomych i nieruchomych można

¹⁰⁶ <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-mkidn-2020>, [strona Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 10.03.2020 r.];

¹⁰⁷ <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-kościelny> [strona Ministra Finansów, dostęp: 29.06.2024 r.].

pozyskiwać z Funduszy Unii Europejskiej. Dotacje te przeznaczone są m.in. na wsparcie jednostek samorządu terytorialnego.

W perspektywie finansowej na lata 2021-2027 uruchomiono dla Polski następujące instrumenty finansowe:

- Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego,
- Europejski Fundusz Społeczny+,
- Fundusz Spójności,
- Europejski Fundusz Morski, Rybacki i Akwakultury,
- Fundusz na rzecz Sprawiedliwej Transformacji.

W ramach funduszy mogą być realizowane programy, które przewidują uruchomienie środków na ochronę dziedzictwa kulturowego tj. Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko.

Nabór wniosków o dofinansowania ogłaszane są na portalu Funduszy Europejskich:

<https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/>.

11. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

Cele określone w Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami Gminy Stara Kiszewa na lata 2024-2027 będą osiąmane poprzez:

- wspólne działania władz Gminy z Ministerstwem Kultury, Urzędem Marszałkowskim Województwa Pomorskiego, wojewódzkim konserwatorem zabytków, władzami kościelnymi oraz innymi jednostkami samorządu terytorialnego na zasadach porozumień, umów, wspólnych podmiotów,
- inicjatywy własne władz Gminy Stara Kiszewa,
- stosowanie instrumentów finansowych /dotacje, prowadzenie instytucji, nagrody, zachęty, itp./,
- funkcje programowe /programy lokalne i projekty, kontrakty, itp./,
- inne działania stymulujące.